

Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving

Vierde Diaconale Lezing

door

drs. Hans de Waal

met een inleiding door

prof. dr. Herman Noordegraaf

op

2 november 2011

Een uitgave van

Stichting Rotterdam

Protestants-christelijk stimuleringsfonds voor projecten
op sociaal-diaconaal, missionair-pastoraal en cultureel terrein

ISBN 978 90 815006 0 9

December 2011

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Diaconaat en ouderen. Balans van eerder onderzoek <i>Herman Noordegraaf</i>	7
Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving <i>Hans de Waal</i>	13
Inleiding	13
Deel 1. Ouder worden	18
Deel 2. Diaconaat in een ouderwordende kerk	30
Reacties op de diaconale lezing. Enkele voorbeelden van intergenerationele samenwerking	44

Woord vooraf

Op 2 november 2011 organiseerde Stichting Rotterdam voor de vierde keer een diaconale lezing. De traditie van een jaarlijkse diaconale lezing is een vrucht van de vestiging van de bijzondere leerstoel Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden. Deze bijzondere leerstoel werd in 2007 geïnitieerd en mogelijk gemaakt door Stichting Rotterdam. Na de inaugurele rede van prof. dr. Herman Noordegraaf en lezingen van zijn hand over 'Calvijn en het diaconaat' en 'Kerken en Wmo' staat de vierde diaconale lezing in het teken van het onderzoek van de eerste aio diaconaat in Nederland, drs. Hans de Waal, getiteld 'Diaconaat en ouderen'. Ook zijn onderzoek valt onder de bijzondere leerstoel. Deze brochure bevat de enigszins bewerkte en uitgebreide tekst van de vierde diaconale lezing.

Het ouder worden van kerk en samenleving is een actueel thema dat ook voor het diaconaat van belang is. Ter inleiding biedt Noordegraaf in kort bestek een overzicht van eerder verricht onderzoek naar respectievelijk de verhouding tussen diaconaat en zorg en kerkelijke en diaconale betrokkenheid bij ouderen. Vervolgens schetst De Waal in enkele grote lijnen het onderwerp van zijn onderzoek, waarbij hij vooral ingaat op het maatschappelijke en kerkelijke spreken over 'vergrijzing' en vervolgens de reikwijdte van een diaconaal perspectief op ouderen en veroudering verkent. Ook komen de mogelijkheden aan bod om de diaconale roeping van kerk en gemeenten af te stemmen op een veranderde, verouderde context.

Ter afsluiting is in deze brochure een korte impressie opgenomen van het plenaire gesprek na afloop van de diaconale lezing, waarin door diverse aanwezigen interessante praktijkervaringen ter sprake werden gebracht.

*De ouderdom is een prachtige kroon,
je vindt hem op de weg van de rechtvaardigheid.*

Met deze woorden uit Spreuken 16:31 (NBV) opende Hans Bruning, voorzitter van het bestuur van Stichting Rotterdam, de vierde diaconale lezing. De Stichting en de onderzoekers hopen dat deze publicatie een bijdrage levert aan de (diaconale) reflectie op een ouderwordende kerk in de samenleving en inspiratie oplevert voor wie zich beroepshalve, als ervaringsdeskundige of anderszins met dit thema bezighoudt.

Diaconaat en ouderen. Balans van eerder onderzoek

door **Herman Noordegraaf**

In deze inleiding worden in kort bestek de resultaten van eerder verricht onderzoek op het terrein van diaconaat, zorg en ouderen belicht. Het onderzoek van Hans de Waal, dat in een later stadium zal resulteren in een proefschrift, is in zekere zin een voortzetting en uitbreiding van enkele lijnen die in eerder onderzoek op het terrein van het diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit en haar voorgangers getrokken zijn.¹

Voorafgaand aan empirisch onderzoek, waarvan wij de voornaamste conclusies zullen vermelden, verscheen in 2000 de bundel *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*.² Deze titel was programmatisch voor de praktisch-theologische en diaconiewetenschappelijke invalshoek die Noordegraaf in deze bundel ontwikkelde. Op grond van bijbels-theologische gezichtspunten en inzichten ontleend aan de zorgethiek betoogde hij dat zorg een fundamentele categorie van het menselijk bestaan vormt. Hoe zorg vorm krijgt, hangt af van de specifieke context, die weer getypeerd kan worden in zijn structurele aspecten (de vormgeving van de menselijke verhoudingen) en de cultuur (gedeelde en / of dominante waarden, normen, mensbeelden, idealen, enz.). De Nederlandse samenleving draagt kenmerken van de moderniteit in zich, waarin economie, wetenschap en technologie in hun onderlinge verstrengeling een grote rol spelen. Daarbinnen zijn er specifieke kenmerken van de moderne verzorgingsstaat aan te wijzen.³ Deze laatste is sedert de jaren tachtig van de twintigste eeuw aan herziening onderhevig. Daarbij speelt het debat over de verhouding tussen overheid, markt, maatschappelijk middenveld en persoonlijke verantwoordelijkheid alsmede tussen markt en solidariteit een grote rol. Voorts is een belangrijke beleidsontwikkeling in dit kader de overheveling van beleidsverantwoorde-

¹ Naast diaconiewetenschappelijk onderzoek en de in deze inleiding besproken resultaten, moet ook het onderzoek van Frits de Lange, hoogleraar ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit, genoemd worden. Hij heeft belangrijke inzichten ontwikkeld ten aanzien van zorg en zorgethiek, vooral in relatie tot ouderdom. Dit is ook voor het diaconaat van belang. Zijn meest recente publicatie is: *In andermans handen. Over flow en grenzen in de zorg*, Zoetermeer 2011.

² Herman Noordegraaf (red.), *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*, Kampen 2000.

³ Zie ook een recent artikel van Herman Noordegraaf: 'Diaconaat en verzorgingsstaat', in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 271-293.

lijkheden van de landelijke overheid naar de burgerlijke gemeenten (decentralisatie). Deze ontwikkelingen roepen nieuwe sociale kwesties op of versterken mogelijkwerwijs bestaande kwesties, zoals die van sociaal-economische gezondheidsverschillen en de toegankelijkheid en de kwaliteit van zorg. In de bundel zijn diverse auteurs op deze ontwikkelingen ingegaan. Kerken zullen zich in hun diaconaat (en pastoraat) nadrukkelijk rekenschap moeten geven van het maatschappelijke en politieke krachtenveld waarin zij zich begeven, teneinde tot adequaat handelen te kunnen komen. Noordegraaf maakte daarbij ter typering van mogelijke activiteiten het volgende onderscheid ten aanzien van de kerken:

- Deelnemer in de zorgverlening, in het bijzonder via diaconaat en pastoraat (beroepskrachten en vrijwilligers);
- Participant in zorginstellingen (bestuurlijk en/of financieel) en in de deelname aan beleidsvorming op het niveau van de burgerlijke gemeente⁴;
- Pleitbezorger bij beslissingnemers (zoals overheden, verzekeraars en zorginstellingen);
- Menings- en cultuurvormende kracht onder de kerkleden en in de samenleving.

In vervolg op deze bundel en binnen het daarin ontworpen kader vond empirisch onderzoek plaats naar respectievelijk de verhouding tussen diaconaat en zorg en kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Het betreft in de eerste plaats onderzoeken die werden verricht door drs. Gert de Jong namens Kaski (onderzoekscentrum religie en samenleving, Nijmegen), in opdracht van de toenmalige Nederlandse Hervormde kerkelijke opleiding (HThWI / ThWI) en onder begeleiding van Herman Noordegraaf: Gert de Jong, *Diaconaat en zorg*, 2003, en: Gert de Jong, *Diaconaat & Zorg in Den Haag*, 2004.⁵ Vervolgens is het onderzoek te noemen van Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, 2007.⁶ De hier gememoreerde resultaten zijn in

⁴ Sinds het verschijnen van *Het zal ons een zorg zijn* heeft dit punt alleen nog maar aan belang gewonnen, vooral door de invoering van de Wet werk en bijstand (WWB) in 2004 en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in 2007.

⁵ Gert de Jong, *Diaconaat en zorg. Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg*, Nijmegen 2003 (Kaski rapport no. 507); Gert de Jong, *Diaconaat & Zorg in Den Haag. Onderzoek naar feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg, deelrapportage Den Haag*, Nijmegen 2004 (Kaski rapport no. 514).

⁶ Herman Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht (Kerk in Actie) 2007.

hoofdzaak gebaseerd op enquêteonderzoek onder kerkelijke gemeenten binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Ter gedachtebepaling volgt een aantal uitkomsten van deze onderzoeken.

Diaconaat en zorg

1. De meest voorkomende zorggerelateerde activiteit van kerkelijke gemeenten is *bezoekwerk*, en dan vooral bezoekwerk bij ouderen thuis. Geconstateerd kan worden dat er een wijdvertakt netwerk van bezoekwerk is binnen de kerkelijke gemeenten. Op de tweede plaats staan uitstapjes (dagtochten, korte vakanties onder begeleiding e.d.) en op de derde plaats zaken die te maken hebben met mobiliteit (individueel vervoer en begeleiding daarbij).

2. Er is weinig aandacht voor mantelzorg en mantelzorgers.

3. De bestuurlijke vertegenwoordiging in instellingen voor zorg is grotendeels verdwenen. Waar die bestuurlijke vertegenwoordiging er nog wel is, is dat vooral binnen verzorgingshuizen. Wel noemen respondenten (bijna de helft) onder hun activiteiten ‘overleg met zorginstellingen’, waarbij verpleeghuizen en verzorgingshuizen het vaakst genoemd worden. Opvallend is overigens dat ouderenorganisaties, inclusief de PCOB, maar zeer beperkt in beeld zijn bij kerkelijke gemeenten.

4. Er zijn vrijwel geen structurele financiële banden meer tussen kerken en zorginstellingen. Wel zijn er incidentele bijdragen voor specifieke zaken, zoals bijvoorbeeld het opknappen van de kerkruimte in het verzorgingshuis of de aanschaf van een orgel.

Conclusies drie en vier wijzen op een belangrijke verschuiving. Zeer veel zorgorganisaties zijn in het verleden op initiatief van kerken of maatschappelijk bewogen christenen ontstaan, die vervolgens bestuurlijk en financieel participeerden in de zorginstelling of – organisatie. Dat is vanaf de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw drastisch veranderd door de sterk toegenomen subsidiëring door de overheid, ontkerkelijking, de professionalisering van zorg en zorgmanagement, en de samenvoeging van voorheen op levensbeschouwelijke grondslag gescheiden staande organisaties tot een (gezamenlijke) instelling van ‘algemene’ signatuur. Daarop volgde nog een verdergaande vorm van samenvoeging (bijvoorbeeld in combinatie met thuiszorgorganisaties) en de verdergaande ontkerkelijking. Zorginstellingen zijn complexe organisaties geworden met omvangrijke budgetten en veel personeel. Wat kan daarin nog de kerkelijke

inbreng zijn? In een beperkt aantal gevallen is sprake van kerkelijke participatie in raden van advies of identiteitscommissies. Dergelijke vormen van advies en overleg zijn lang niet altijd structureel en betreffen vooral praktische zaken, zoals afspraken over bezoekwerk of het houden van kerkdiensten. Veel kerkelijk werk is praktisch uitvoerend van aard en minder op beleid gericht. Door de vergevorderde professionalisering in de zorg vereist betrokkenheid op beleidsniveau specifieke kennis en vaardigheden.

5. Meer dan de helft van de respondenten gaf aan overleg te hebben met de burgerlijke gemeenten. Er zijn geen gegevens over de mate waarin de Wmo de aard van en het aantal contacten beïnvloed heeft, omdat de onderzoeken plaatsvonden voor de invoering van de Wmo.⁷

6. Het patroon van activiteiten valt anders uit in die gemeenten, vooral grotere gemeenten, waar diaconale centra en diaconale werkers zijn en een relatief groot aantal vrijwilligers. In die gevallen blijken kerken dikwijls actief deel uit te maken van netwerken van zorg en welzijn in het publieke domein. Dit laat het grote belang zien van een diaconale beroepskracht of van een predikant die zich (ook) op diaconaat richt voor het verkrijgen van vrijwilligers en de publieke zichtbaarheid van het kerkelijk werk.

Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen

Dit onderzoek vond plaats onder gemeenten van de Protestantse Kerk in de provincies Groningen en Drenthe en richtte zich niet alleen op het diaconaat, maar op het geheel van de kerkelijke activiteiten ten aanzien van ouderen. Enige markante uitkomsten zijn:

1. Een minderheid van de kerkelijke gemeenten voert een gericht ouderenbeleid.
2. Het beleid dat gevoerd wordt, heeft betrekking op concrete activiteiten, zoals bezoekwerk, en op de organisatie van ontmoetingsbijeenkomsten.
3. Er is in de meerderheid van de gemeenten geen gedifferentieerd beleid ten aanzien van ouderen: er wordt niet of nauwelijks onderscheid gemaakt tussen ouderen naar leeftijd, levensfase, levensstijl en voorkeuren.

⁷ Voor de relatie tussen kerken en de Wmo, zie onder meer: Herman Noordegraaf, *Kerken en Wmo. Kansen, uitdagingen, voorwaarden*, Groningen 2010 (= Stichting Rotterdam, Derde diaconale lezing).

4. Men richt zich voor het merendeel op de eigen kerkleden.
5. Het merendeel van de kerkelijke gemeenten werkt op zichzelf, zonder (te zoeken naar) interkerkelijke of maatschappelijke samenwerking.

Tenslotte

De hier gememoreerde onderzoeken beogen informatie en inzichten aan te dragen waarmee kerken en diaconieën hun voordeel kunnen doen bij de doordening van hun inzet en beleid in een samenleving die aan ingrijpende veranderingen onderhevig is. Die veranderingen vragen van kerken en het diaconaat een nieuwe plaatsbepaling. In zijn onderzoek 'Diaconaat en ouderen' reflecteert Hans de Waal in het bijzonder op de ingrijpende verandering van vergrijzing. Daarmee is ook zijn onderzoek van belang voor toekomstig kerkelijk en diaconaal beleid.

Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving

door **Hans de Waal**

Inleiding

1. Een diaconale dankdag

Deze diaconale lezing is uitgesproken op de eerste woensdag van november. Dat wil zeggen (naar een snel in vergetelheid rakende protestantse traditie) op dankdag, en dat komt goed uit. Er is veel om dankbaar voor te zijn, zoals verrichte arbeid en ontvangen gewas. Maar er is meer dat ons dankbaar zou kunnen stemmen, zoals het diaconaat. En ook het ouder worden van mensen. Ik stel daarom voor om dankdag in ere te herstellen, er een diaconale dankdag van te maken en de eerste te wijden aan het ouder worden van kerk en samenleving. De kerk is al oud, en de samenleving bestaat zolang mensen samen (willen) leven, maar toch worden beide in zekere zin ouder. De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse bevolking in 2011 is 40,3 jaar. In 1950 was dat nog 30,8 jaar. De gemiddelde leeftijd van de leden van de Protestantse Kerk in Nederland is niet zo exact te bepalen als die van de bevolking, maar op basis van de beschikbare cijfers brengt een schatting ons tot boven de 50 jaar. En dat betreft de geregistreerde leden; de leeftijd van (regelmatige) kerkgangers ligt gemiddeld nog hoger. Een daling van deze gemiddelden in de komende decennia ligt niet voor de hand, zeker niet in het geval van de kerk. Het is wenselijk om dit gegeven onbevreesd onder ogen te zien. Het is de hoogste tijd om als samenleving, maar zeker ook als kerk, anders te gaan aankijken tegen de demografische transitie die wordt aangeduid met 'vergrijzing'. Een houding van verwondering en dankbaarheid moet de kans en de ruimte krijgen om het duo bezorgdheid en pessimisme af te lossen als primaire associatie bij vergrijzing. Sterker nog: het is eigenlijk onjuist om de huidige gestalte van de kerk te typeren aan de hand van het proces van vergrijzing. Het is bovendien onwenselijk vanwege de wolk van negativiteit waarmee die term is omgeven. Het is bij uitstek aan het diaconaat toevertrouwd om werk te maken van een dergelijk proces van bewustwording en mentaliteitsverandering, zo wordt in deze lezing betoogd. Diaconaal gesproken gaat het om een vorm van belangenbehartiging, als antwoord op een actueel en contextueel verstaan van de diaconale roeping van de kerk. Vanuit dit besef is er vernieuwing van kerkelijk en diaconaal beleid ten aanzien van oudere mensen mogelijk: beleid dat recht doet aan zowel de oudere mensen zelf als

aan het diaconale karakter van de kerk. Deze vernieuwing is van belang voor de kerk, voor de maatschappelijke verbanden waarin zij participeert en kan zo een positieve uitstraling en uitwerking hebben in de samenleving als geheel.

2. Het onderzoek ‘Diaconaat en ouderen’

Wie de resultaten van enkele onderzoeken in de afgelopen tien jaar naar diaconaat en zorg en diaconaat en ouderen in ogenschouw neemt, zoals die in de inleiding zijn gepresenteerd door Herman Noordegraaf, ontvangt informatie in ruil voor nieuwe vragen.¹ Wat betekent de stille verdwijning van structurele betrokkenheid tussen kerken en zorginstellingen voor de taakopvatting van de diaconie? Wat zegt de gerichtheid op de eigen achterban over de blikrichting van de kerk? Op grond waarvan zijn ‘ouderen’ eigenlijk een afzonderlijke doelgroep van kerkenwerk? En slagen kerkelijke gemeenten er in om het diaconaat van de gemeente vorm te geven naast, of in, haar (blijkbaar) belangrijkste activiteit, het bezoekwerk? De beantwoording van deze en andere vragen is niet eenvoudig. Een en ander heeft zelfs geleid tot het promotieonderzoek ‘Diaconaat en ouderen’ (2009-2013) aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden. In dit onderzoek worden de genoemde resultaten in verband gebracht met bredere ontwikkelingen in kerk en samenleving, worden ze aangevuld met casusonderzoek en beleidsanalyse, en staan zij aan de basis van een model tot theologische verdieping van diaconaat in context. Dit alles om uiteindelijk de vraag te kunnen beantwoorden: wat zijn de contouren van protestants diaconaat in een veranderde context, in het bijzonder die van een ouderwordende kerk in een ouderwordende samenleving? In het bestek van deze diaconale lezing komen veel aspecten van het onderzoek niet aan de orde. Hetgeen wel aan de orde komt, wordt niet uitputtend behandeld. Er moet nog wat ruimte (en spanning) overblijven. Ik zal in enkele grove pennenstreken een beeld schetsen van twee brandpunten in mijn onderzoek. In de eerste plaats betreft dat het gebruik van het begrip ‘vergrijzing’ in het denken en spreken over ouder worden, en in de tweede plaats ga ik in op het eigene van het diaconaat en van een diaconaal perspectief in theologie en

¹ H. Noordegraaf (red.), *Het zal ons een zorg zijn. Over toegankelijkheid en kwaliteit van zorg als opdracht voor diaconaat*, Kampen 2000; H. Timmermans, H. van IJken (red.), *Zorg: kerken een zorg. Een handreiking voor diaconieën*, Utrecht (brochure Kerk in Actie) 2000; Gert de Jong, *Diaconaat en zorg. Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg*, Nijmegen (Kaski) 2003; Gert de Jong, *Onderzoek naar de feitelijke inzet van christelijke geloofsgemeenschappen op het veld van zorg. Deelrapportage Den Haag*, Nijmegen (Kaski) 2004; H. Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht (Kerk in Actie) 2007.

(kerkelijke) praktijk. Vervolgens pleit ik voor een nieuw verstaan van het roepingkarakter van het diaconaat in een veranderende, verouderde context.

3. Enkele uitgangspunten

Onder diaconaat versta ik, kort gezegd, de roeping van de kerk en de gemeente van Christus tot dienstbetoon (of 'eredienst'²), zoals dat in het bijzonder tot uiting komt in belangenbehartiging en momentane of duurzame betrokkenheid bij wie dat nodig heeft. Concrete uitingen van dienstbetoon, belangenbehartiging en betrokkenheid zijn tegelijkertijd ook een antwoord op actuele en contextgebonden vragen. Dat zijn vragen die opkomen op grond van ontmoetingen met mensen, vragen vanuit de lokale of landelijke samenleving of vragen op basis van (een analyse van) maatschappelijke ontwikkelingen. Er is in het diaconaat dus sprake van een wisselwerking tussen een 'interne' motivatie en een 'extern' appel. Beide polen komen samen in het concept 'diaconale roeping'. Diaconale roeping is verbonden aan de christelijke gemeente 'van alle tijden' en tegelijkertijd specifiek en contextueel bepaald. De adequate (gepaste, geëigende) beantwoording aan de diaconale roeping verschilt van tijd tot tijd en van plaats tot plaats.

Een tweede uitgangspunt voor het diaconale denken, spreken en handelen is het vermoeden, of de overtuiging, dat het diaconaat een essentieel onderdeel is van wat kerk-zijn betekent. Essentieel wil zeggen: het behoort tot de kern, het maakt deel uit van het 'wezen' van de kerk. Dat is ten diepste een geloofsuitspraak. Die geloofsuitspraak volgt op wat er in de diaconale praktijk plaatsvindt, maar – en dat komt ook voor – soms weerspiegelt de kerkelijke en diaconale praktijk eerder het tegenovergestelde van die geloofsuitspraak en wordt er nauwelijks iets zichtbaar van het diaconale karakter van de kerk. Ambigüiteit tussen wens en werkelijkheid komt overal voor, maar is ook zeker van toepassing op het diaconaat en het spreken over de 'diaconale kerk' of de 'diaconale gemeente'. Deze ambigüiteit kan vertroebelend werken. Waarom zouden we niet uitsluitend van diaconaat spreken voor zover het daadwerkelijk plaatsvindt? Diaconaat is uiteindelijk toch diaconaal handelen, het 'praktische doen'³? Als dat ontbreekt, lijkt het onzinnig om te spreken van een 'diaconale gemeente'. Kan die gemeente

² Henk Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011 (diss.), 346-347. Meeuws wil benadrukken dat diaconie geen afgeleide is van, maar 'goddelijke eredienst' in zichzelf: '[...] het is God zelf die in het 'gewoon' menselijke liefdebetoon aan mensen in nood 'present' is en werkt'.

³ Andries Baart, 'Diaconaal handelen', in: H. Crijns, W. Elhorst e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 282-294, 282.

een onzichtbaar bestaan leiden? Niettemin is het ook in dat geval van belang om hoog in te zetten, namelijk bij het geloof van de gemeente van Christus. Daar vindt het diaconaat zijn oorsprong. In en vanuit de gemeente van Christus worden mensen door genade in vrijheid gesteld om God, elkaar en de ander te dienen, naar een citaat van Ab Noordegraaf.⁴ Vanuit dit geloof is de uitspraak ‘de gemeente is diaconaal, ook al blijkt dat (nog) niet uit haar handelen’ niet onzinnig. Het is een geloofsuitspraak waarin een aansporing doorklinkt om het diaconaat steeds opnieuw te ontdekken, dat wil zeggen: te leren zien, te verstaan en daarnaar te handelen.⁵

Door het diaconaat te benaderen als een roeping van kerk en gemeenten ontstaat er een afbakening naar andere vormen van naastenliefde en dienstbetoon. Die afbakening is ten eerste een uiting van bescheidenheid. De term ‘diaconaat’ is minder breed bekend dan binnen de kerken soms wordt verondersteld. Diaconale activiteiten vinden plaats op een bescheiden schaal, zeker in vergelijking tot bijvoorbeeld welzijnswerk en de sociale voorzieningen van de landelijke en lokale overheid. Nu is dat nog geen argument om vanuit een gelovig of theologisch perspectief (vormen van) niet-kerkelijk dienstbetoon als diaconaat te interpreteren, maar het is de vraag of dergelijk ‘diaconaal inclusivisme’ nodig en bovendien gewenst is. Daarnaast lijkt de recente discussie over de betekenis van het Griekse *diakonos* en *diakonia*, aangezwengeld door J.N. Collins, aanleiding te geven om voorzichtig te zijn met een te algemeen gebruik van de term diaconie als algemeen-christelijke (laat staan ‘nederige’) ‘liefdedienst’, *caritas*.⁶ De definitie van diaconaat in het handboek *Barmhartigheid en gerechtigheid* omvat ‘het [diaconale] handelen van kerken en andere door het evangelie

⁴ A. Noordegraaf, *Oriëntatie in het diaconaat*, Zoetermeer 1991, 32-33. Ab Noordegraaf (1933-2011) was vanaf 1973 bestuurslid van Stichting Rotterdam. Vergelijk ook: Wim Tieman en Herman Zonneberg, *Bevrijd tot verbondenheid. Actueel diaconaat*, Den Haag 1990, 110: Aan de bijbels-theologische doordenking van het diaconaat ontspringt [...] ‘een besef van bevrijding uit een negatieve vervreemding en daardoor van bondgenootschap met God en met elk-ander’.

⁵ Meer over ‘diaconaal leren zien’: H. Noordegraaf, *Voor wie nemen wij de hoed af? Enkele gedachten over diaconiewetenschap*, Leiden 2008 (=inaugurele rede). Over diaconaat en het geloof van de gemeente: Hans de Waal, *Over diaconaat en geloof. Enkele gedachten over diaconale ecclesiologie in de praktijk naar aanleiding van het rapport Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen*, Leiden 2009 (=eindschriftie Protestantse Theologische Universiteit, Leiden).

⁶ Publicaties van J.N. Collins (*Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York 1990; *Deacons and the Church. Making connections between old and new*, Leominster-Harrisburg 2002 en anderen) hebben de aanzet gegeven voor een nog voortdurende discussie over de betekenis van *diakonia* en de consequenties daarvan voor het diaconaat. Ik kan daar in dit bestek niet nader op ingaan. Een recent overzichtartikel is van Bart Koet: ‘Exegetische kanttekeningen over *diakonia* in het Nieuwe Testament’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011, 69-96.

geïnspireerde groepen en bewegingen [...].⁷ Nu wil ik geenszins de diaconale betekenis van deze groepen, bewegingen en individuen ontkennen of relativeren. Door mij te beperken tot het diaconaat van kerken en gemeenten bakken ik mijn onderzoeksveld af. Tegelijkertijd wil ik met deze afbakening benadrukken dat *diaconale roeping* primair de ‘doorsnee’ kerkelijke gemeente aangaat en dat het daar, door de handen, reflectie en inzet van vele diakenen en vrijwilligers, vorm krijgt. Dat omvat ook (semi-)verzelfstandigde diaconale centra en diaconale werksoorten, zoals inloophuizen en straatpastoraat. De betrokkenheid van de kerkelijke achterban en de inzet van diaconale vrijwilligers is ook hier onmisbaar.

De bestudering van het diaconaat in de theologie (of ‘diaconiewetenschap’) staat in een continuüm met het diaconaat van de kerk en de kerkelijke gemeenten. Diaconaat *is*, naast diaconaal handelen, een vorm van theologie: gelovig spreken (en nadenken) over God in zijn relatie tot mensen en de wereld, in een bepaalde context en vanuit een bepaald perspectief. Dat gebeurt in de praktijk van kerken, gemeenten en diaconieën (in de kerkorde, visiedocumenten, beleidsplannen e.d.). Deze ‘reflectie in de praktijk’ wordt op zijn beurt bestudeerd in de diaconiewetenschap. Er is in zekere zin sprake van een Droste-effect, omdat de diaconiewetenschap actief meedoet aan processen van diaconale reflectie en beleidsvorming in de praktijk. Haar beoefenaars werken doorgaans vanuit een onverholo diaconaal engagement. En dat is goed, lijkt mij. Zo ontstaat de kans op een wisselwerking tussen diaconale bouwstenen en ervaringen uit de praktijk aan de ene kant en interpretaties, constructies en bijdragen uit de diaconiewetenschap aan de andere kant. In het onderzoek ‘Diaconaat en ouderen’ mondt deze wisselwerking uit in een voorstel voor wat een goede weg zou kunnen zijn om te gaan als diaconie, gemeente en kerk in een veranderd, in het bijzonder verouderd, landschap.

Daarbij beperk ik mij voor wat de kerkelijke en diaconale praktijk betreft om pragmatische redenen tot de Protestantse Kerk in Nederland.⁸ In het vervolg van deze diaconale lezing zal ik proberen duidelijk te maken hoe onderzoek vanuit deze vertrekpunten kan uitpakken.

⁶ H. Crijns, W. Elhorst e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 392 (cursief van mij, HdW).

⁸ Door de gedeelde context en karakteristieken heeft het onderzoek ook relevantie voor veel andere kerken in Nederland, inclusief de Rooms-katholieke Kerk. In de theologische reflectie op het diaconaat zijn er onderling wel verschillen aan te duiden, maar tegelijk zijn er – juist in het diaconaat – overeenkomsten en ook voorbeelden van interkerkelijke samenwerking.

Deel 1. Ouder worden

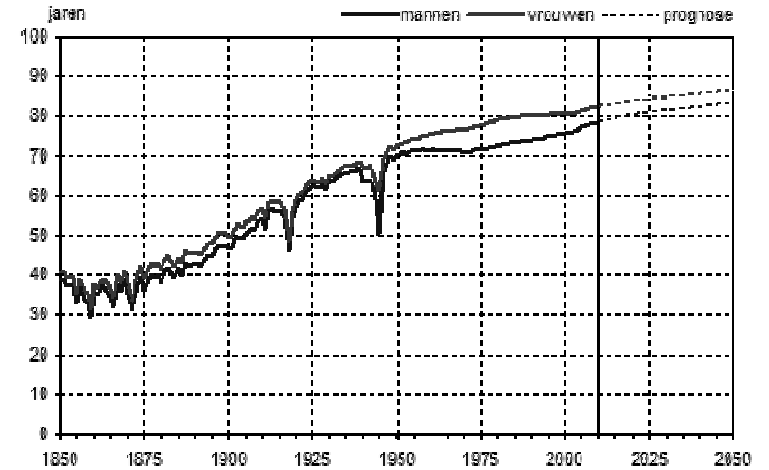
1. Anders denken over ouder worden

In het stimuleren van positievere attitudes jegens ouderen en ouder worden nemen maatschappelijke organisaties het voortouw. De kerk heeft hierin geen voortrekkersrol gespeeld. Dat zal misschien ook geen verwondering wekken gezien de marginale positie van de kerk in de samenleving. Tegelijkertijd is het zo dat de kerk als organisatie te maken kreeg met een ouderwordend ledenbestand nog voordat de gevolgen van het proces van vergrijzing een prioriteit werden op de maatschappelijke en politieke agenda. Het lijkt daarom in ieder geval gepast om de diaconale reflectie op ouder worden te beginnen met een luisterende houding. Interessante initiatieven in de afgelopen jaren zijn die van het project 'Zilveren Kracht' (MOVISIE), waar de term 'verzilvering' is gemunt, en bijvoorbeeld de activiteiten van het platform 'Coalitie Erbij' ter bestrijding van eenzaamheid en het 'versterken van het sociaal konvooi'. Ouderenbonden zoals ANBO en PCOB laten zien hoe participatie door en belangenbehartiging van ouderen eruit kan zien. Ook in de wetenschap is er veel aandacht voor ouder worden en veroudering. En ook daarin schuilt een aanzet tot verwondering, zoals ik hier wil illustreren met een voorbeeld. Onlangs bevonden Herman Noordegraaf en ik ons onder het gehoor van Aubrey de Grey tijdens een lezing in Leiden.⁹ De Grey is een even berucht als beroemd biomedisch onderzoeker die zich bezighoudt met het bestrijden van wat hij noemt 'levensbedreiging nummer één' voor ouderen, namelijk: veroudering. Onder veroudering verstaat De Grey fysieke veroudering op celniveau in het menselijk lichaam. De schade (*damage*) die mensen in en rond hun cellen vergaren bij het ouder worden moet worden 'gerepareerd' voordat het pathologische stadium (ziektes) wordt bereikt. In veel garages (laboratoria, onderzoekscentra) wordt momenteel aan deze schade gesleuteld. En daar worden grote stappen gezet. Een doorbraak hangt in de lucht, vanwege toegenomen kennis en inzicht en bovenal ongekende technologische mogelijkheden. Er is een ontwikkeling in gang gezet die logischerwijs niet meer zal stoppen: de ontwikkeling van een daling van het aantal 'sterfgevallen door (biologische) ouderdom'. Neveneffect van deze ontwikkeling is een stijgende gemiddelde levensverwachting. Nu is het stijgen van de gemiddelde levensverwachting op zichzelf geen nieuws,

⁹ 'Prospects of longevity', Leyden Academy on Vitality and Ageing, 11 oktober 2011, Leiden: prof. dr. Rudi Westendorp (LUMC / Leyden Academy on Vitality and Ageing), 'A demographic perspective on life expectancy'; dr. Aubrey de Grey (SENS Foundation, Cambridge, UK), 'An engineering view on life expectancy'.

omdat die met enkele horten en stoten al met een opmars bezig is sinds het midden van de negentiende eeuw. In grafiek 1 wordt deze stijging zichtbaar voor vrouwen (bovenste lijn) en mannen (onderste lijn):

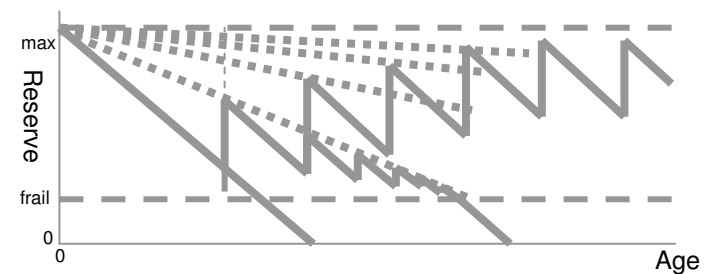
Grafiek 1: Gemiddelde levensverwachting bij geboorte, 1850-2050

© NIDI / CBS: Bevolkingsstatistiek & Bevolkingsprognose 2010

Volgens De Grey houdt het prognosegedeelte van grafiek 1 (aangegeven met stippellijnen, rechts) geen rekening met de effecten van toekomstige versnellingen in het ‘repareren van schade’. Dat kan natuurlijk steeds effectiever. De impact van de toenemende effectiviteit werd ons uitgelegd aan de hand van een fascinerende grafiek:

Grafiek 2: ‘Longevity escape velocity’ (LEV)

© Dr. Aubrey de Grey, SENS Foundation, Cambridge, UK.

Enige toelichting bij grafiek 2 is niet overbodig. De verticale as is de ‘reserve’ van het menselijk lichaam. De horizontale as is de leeftijd. Met het stijgen van de leeftijd neemt de reserve af door (biologische) veroudering (neergaande schuine lijn). Door medisch ingrijpen en preventie (zoals dat nu al gebeurt) wordt het stadium van *frailty* (kwetsbaarheid) en overlijden (reserve=0) uitgesteld (onderste zigzaglijn). Wanneer toekomstige ingrepen effectiever worden, zal de invloed van deze ingrepen toenemen; uiteindelijk zelfs zozeer dat de reserve eerder ‘terugkeert’ richting het beginstadium dan dat het afneemt richting overlijden (bovenste zigzaglijn). Toekomstige biologische levenslopen (schuine stippellijnen) zullen een radicaal ander verloop hebben dat de ons bekende (neergaande schuine lijn).

De prognose van de gemiddelde levensverwachting moet dus veel progressiever. De oudste mens (gedocumenteerd) was een Française van 122 jaar. Zij is overleden in 1997. Van die 122-jarige is het een relatief kleine stap naar de eerste 150-jarige, die zich volgens De Grey en anderen reeds bevindt onder het huidige cohort pasgeborenen. Op basis van de gemiddelde tijdsperiode van ontwikkelingen binnen ‘andere technologische systemen’ in het verleden (denk aan de luchtvaart, opperde De Grey) is een prognose redelijk waarin ongeveer 20 jaar na de eerste 150-jarige de eerste mens geboren worden met een levensverwachting bij geboorte van 1000 jaar. Of, en dat houdt De Grey evenmin voor onmogelijk: die is al onder ons. Sciencefiction wordt werkelijkheid. Methusalem *revisited*.¹⁰

2. Bedenkingen

Voor theologen, hoe diaconaal geëngageerd ook, was het een ongewone avond, ver verwijderd van de vertrouwde paden. Meer vertrouwd is bijvoorbeeld het verhaal uit Genesis 6 waar God na de ongehoorde vermenging tussen de godenzonen en de mensendochters bij zichzelf vaststelt:

‘Mijn levensgeest mag niet voor altijd in de mens blijven, hij is immers niets dan vlees; hij mag niet langer dan honderdtwintig jaar leven.’
(Genesis 6:3, NBV)

¹⁰ Vooral dit tot de verbeelding sprekende vooruitzicht bij het onderzoek van De Grey wordt nieuwsaarde toegedicht, getuige onder meer de reportage ‘Ouder worden’ van de ‘Jakhalzen’ van het tv-programma *De Wereld Draait Door*, opgenomen voorafgaand aan de lezing van De Grey in Leiden. Na te zien op www.dewerelddraaitdoor.vara.nl, uitzending van 10 oktober 2011. Een informatiever interview met De Grey, ook op 11 oktober 2011, is na te lezen op www.wetenschap24.nl/nieuws/artikelen/2011/oktober/Onsterfelijkheid-is-maar-een-bij-effect.html, bezocht op 26 oktober 2011.

Daarmee zijn de dagen van Methusalem en anderen uit de voortijd geteld. In Psalm 90 wordt de leeftijd van de mens nog dichterbij onze eigen ervaringshorizon gebracht:

‘Zeventig jaar duren onze dagen, of tachtig als wij sterk zijn.’
(Psalm 90:10, NBV)

Bij deze enigszins intuïtieve tegenwerpingen van Bijbelkenners blijft het niet. De manier van denken van De Grey en zijn biomedische collega’s in het verouderingsonderzoek is onderwerp van veel kritiek, die ik hier niet onbenoemd kan laten. Er is kritiek van vakgenoten die vinden dat onderzoekers als De Grey veel te grote en ongefundeerde verwachtingen wekken.¹¹ Ook vanuit de sociale en existentiële gerontologie klinken ernstige bezwaren. Men spreekt van *anti-ageing* onderzoek.¹² *Ageing*, veroudering, wordt gereduceerd tot biologische veroudering die vervolgens als een vijand moet worden bestreden en overwonnen, met name door biotechnologisch ingrijpen. Daarmee ‘medificeren’ of ‘technificeren’ De Grey c.s. de ouderdom en ontkennen zij, meer of minder expliciet, de zelfstandige betekenis en waardigheid van de oudere levensfasen op maatschappelijk, existentieel en ook spiritueel niveau.¹³ Kortom: de *mogelijkheid* van oneindige reparatie van schade zegt nog niets over de *wenselijkheid* ervan. In die afweging spelen ethische, levensbeschouwelijke en ook persoonlijke overwegingen een belangrijke rol. Hoe staan de investeringen in het ‘reparatieonderzoek’ bovendien in verhouding tot het aanpakken van actuele problemen, zoals ongelijkheid en onrechtvaardigheid onder huidige generaties, wereldwijd? Wie profiteert er van dit onderzoek, nu en in de toekomst?¹⁴

¹¹ Onder meer: S. Jay Olshansky, Leonard Hayflick, Bruce A. Carnes, ‘No Truth to the Fountain of Youth’, in: *Scientific American* Volume 286 (6), 2002, 92-95; Leonard Hayflick, ‘Biological Aging Is No Longer an Unsolved Problem’, in: *Annals of the New York Academy of Sciences*, Volume 1100, 2007: *Biogerontology: Mechanisms and Interventions*, 1-13.

¹² Onder meer: John A. Vincent, ‘Ageing contested: Anti-ageing science and the cultural construction of Old Age’, in: *Sociology*, Volume 40 (4), 2006, 681-698; John A. Vincent, ‘Ageing, Anti-ageing, and Anti-anti-ageing: Who are the Progressives in the Debate on the Future of Human Biological Ageing?’, in: *Medicine Studies*, Volume 1 (3), 2009, 197-208.

¹³ Zie bijvoorbeeld: Heinz Rügger, ‘Altern im Spannungsfeld von ‘Anti-Aging’ und ‘Successful Aging’’. Gerontologische Perspektiven einer seelsorglichen Begleitung älterer Menschen’, in: Ralph Kunz (ed.), *Religiöse Begleitung im Alter. Religion als Thema der Gerontologie*, Zürich 2007, 143-182.

¹⁴ Peter Derkx, ‘Aging kills: Over de strijd tegen de veroudering’, in: *Gerōn. Tijdschrift over ouder worden & samenleving*, 13 (2011) 3, 21-23. Zie ook: Peter Derkx, ‘Gezond tweehonderd jaar? Kan dat en moeten we dat willen?’, in: Peter Derkx, Alexander Maas, Anja Machielse (red.), *Goed ouder worden*, Amsterdam 2011, 47-70.

3. Niettemin: verwondering en dankbaarheid

Na al deze – stuk voor stuk relevante – bedenkingen bij het onderzoek van De Grey is het natuurlijk bijna onmogelijk geworden om nog te beweren dat diens lezing in Leiden heeft bijgedragen aan het onderhavige pleidooi voor een houding van verwondering ten aanzien van het ouder worden van mensen. En toch is dat zo. Dat dit op zichzelf verwondering wekt, zal ook gelden voor De Grey. Desgevraagd gaf hij te kennen dat reacties op zijn werk uit het veld van ‘spiritualiteit en ethiek’ [en ik vul aan: kerk en theologie, HdW] zonder uitzondering verontruste en kritische reacties zijn. Hij interpreteert dit als een ‘conservatieve reflex’ op nieuwe technologische ontwikkelingen. Zo gaat dat immers altijd. En op het eerste oog terecht, gezien de genoemde bedenkingen. Niettemin noem ik enkele opbeurende en stimulerende leerpunten. Voor een groot deel zijn die ‘instrumenteel’ van aard. De manier waarop De Grey met een groot, bijna naïef optimisme de toekomst van het ouder worden tegemoet treedt, werkt inspirerend. Dat geldt ook voor het idealisme waarmee hij te werk gaat. De Grey sprak van een ‘morele plicht’ om waar mogelijk een bijdrage te leveren aan technologische ontwikkelingen die de medische wetenschap in staat stellen om levens te redden die nu ‘onnodig eindigen’.

In de tweede plaats wekt het verwondering om, ook wanneer de gebruikelijke prognoses van de levensverwachting worden gehandhaafd, een inkijk te krijgen in de enorme ontwikkeling van kennis en mogelijkheden om de (ervaren) gezondheid ook op hogere leeftijd te behouden. Het wekt ook dankbaarheid, want hoe ambigu technologische ontwikkelingen op zichzelf ook zijn – intussen profiteren wij allen van doorbraken en inzichten uit het verleden, van kennis over gezonde eetpatronen tot vaccins en van *pacemaker* tot kunstheup.

In de derde plaats werkt het benadrukken van het wonderlijke ouder worden als zodanig, in plaats van uitsluitend een toename te constateren van het aandeel ouderen op het totaal van de bevolking, corrigerend op de gebruikelijke perceptie en waardering van ‘vergrijzing’ (zie onder).

In de vierde plaats is het voorbeeld van De Grey en zijn optimisme meer in het algemeen van belang voor diaconaal-theologische reflectie op ouder worden en ouderen omdat het laat zien hoe, ver buiten de gebruikelijke kaders, *geleerd* kan worden van zogenaamde ‘externe’ partijen. Bijdragen aan het verstaan van diaconale roeping in context zijn niet voorbehouden aan binnenkerkelijke praktijken en overwegingen. Een onbevreesde, luisterende houding weersprekt bovendien het verwijt dat de bijdrage van

kerk en theologie aan ontwikkelingen in het verouderingsonderzoek uitsluitend bestaat uit de door De Grey gesignaleerde ‘conservatieve reflex’.¹⁵ Dergelijke leerpunten (en er zijn er meer te noemen, evenals nog meer bedenkingen) kunnen kerk en samenleving beide goed gebruiken in hun bezinning op ‘vergrijzing’.¹⁶ Want hoe zit het nu met die term?

4. Vergrijzing als *story of decline*

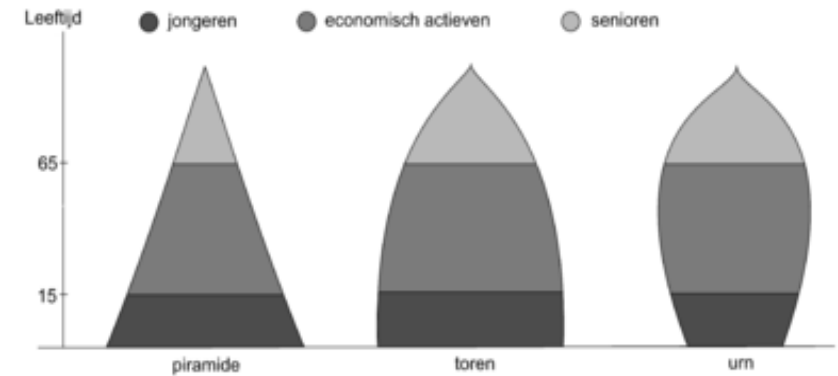
‘Vergrijzing’ is een beschrijvende term uit de demografie, waarmee de toename wordt bedoeld van het aandeel ouderen (doorgaans als zodanig gecategoriseerd vanaf 65 jaar) op het totaal van de bevolking. Het proces van vergrijzing, als ‘tweede fase van’ of ‘tweede’ demografische transitie, vormt het voorlopige sluitstuk van een ingrijpende verandering in de bevolkingssamenstelling in het grootste deel van de Westerse wereld. Die verandering of transitie is veroorzaakt door een complex geheel van factoren (zoals dalende geboortecijfers, lagere zuigelingensterfte, hogere levensverwachting enz.) over een periode van meerdere eeuwen. Daaraan ten grondslag liggen culturele en sociaaleconomische veranderingen op macroniveau die in dit bestek niet aan de orde kunnen komen maar evenmin helemaal onbenoemd kunnen blijven. Sommige van deze veranderingen, zoals bijvoorbeeld de daling van het gemiddelde aantal kinderen per vrouw in de tweede helft van de twintigste eeuw, hebben in combinatie met de geboortegolf (*babyboom*) na de Tweede Wereldoorlog geleid tot de huidige bevolkingsopbouw naar leeftijd. Het is deze bevolkingsopbouw, waarin de verschillende leeftijdscategorieën in hun samenhang zichtbaar worden, die zijn slagschaduw vooruitwerpt over de komende decennia. Dit wordt uitgebeeld aan de hand van de zogenaamde bevolkingspiramide. Figuur 1 geeft het algemene model van de demografische transitie weer; figuur 2 de situatie in Nederland van 1953, 2009 en 2050 (prognose). Overigens is de term ‘piramide’ strikt genomen alleen van toepassing op de vroegere bevolkingssamenstelling. De suggestie om binnenkort van een ‘bevolkingsurn’ te gaan spreken (figuur 1) is echter om andere redenen

¹⁵ Voor kritische reflectie op het gebruik van de labels ‘conservatief’ en ‘progressief’ in het verouderingsonderzoek, zie het genoemde artikel van John A. Vincent, ‘Ageing, Anti-ageing, and Anti-anti-ageing: Who are the Progressives’, voetnoot 10.

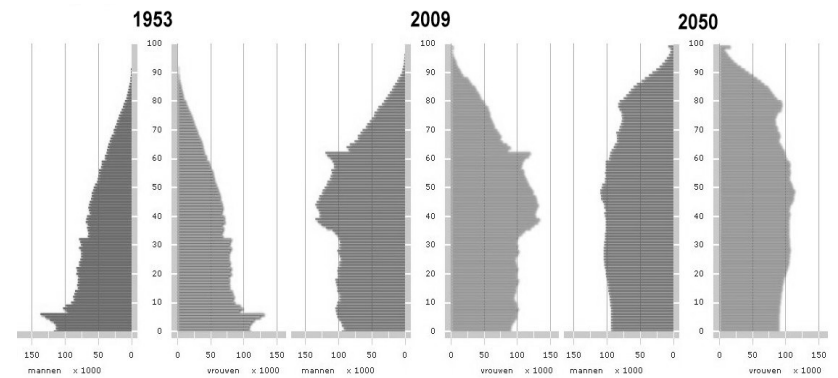
¹⁶ Nogmaals wil ik benadrukken dat de genoemde bedenkingen tegen het onderzoek van De Grey en anderen dus niet van tafel zijn geveegd. De belangrijkste bedenking staat in paradoxale verhouding tot wat ik hier als ‘leerpunten’ naar voren breng. In deze diaconale lezing wordt een optimistische attitude jegens ‘vergrijzing’ en ouderdom bepleit met behoud van de (biomedische, maatschappelijke, sociaal-culturele, existentiële, spirituele) gelaagdheid van veroudering en ouderdom. Daartoe behoort ook, of bij uitstek, de erkenning van de waardigheid van *kwetsbare* ouderen, *in* hun kwetsbaarheid. In radicaal ‘*anti-ageing*’ onderzoek bestaat de optimistische attitude jegens ‘vergrijzing’ alleen bij de gratie van de verwachte *overwinning* van de (tot biologische factor gereduceerde) veroudering.

evenmin gelukkig. De gebruikte driedeling in figuur 1 (jongeren, economisch actieven, senioren) geeft een hint naar wat het centrale vraagstuk is in het politieke en maatschappelijke discours over ‘vergrijzing’: het is een ontwikkeling met economische gevolgen.

Figuur 1: Veranderende bevolkingssamenstellingen naar leeftijd

Figuur 2: Veranderende bevolkingssamenstelling naar leeftijd in Nederland

© Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag/Heerlen

Met deze beknopte beschrijving van het proces van vergrijzing is nog niets gezegd over de wenselijkheid of onwenselijkheid ervan. Op het eerste gezicht lijkt die toevoeging ook merkwaardig. De bevolkingssamenstelling is immers ‘gegeven’: het is de uitkomst van een complex samenspel van veranderingen en ontwikkelingen in het verleden. Bij afwezigheid van

buitengewone omstandigheden (natuurrampen, epidemieën) en bij gelijkblijvend migratiesaldo (het huidige politieke klimaat geeft geen aanleiding daar verandering in te verwachten) kunnen we er weinig aan veranderen. Niettemin is vergrijzing inzet geworden van het politieke en publieke debat, waar het ‘vergrijzingsspook’ overal ‘opdoemt’.¹⁷ Hoewel beschrijvend van aard is de term ‘vergrijzing’ niet neutraal. In het politieke discours geldt ‘vergrijzing’ in hoofdzaak als een *story of decline*: een verhaal van ondergang en achteruitgang, vanwege de gevolgen voor de economie. Dit komt door de veranderende verhouding tussen de economisch productieve en economisch niet-productieve delen van de bevolking. Vanwege *toekomstige* gevolgen van vergrijzing moet er daarom *nu* worden ingegrepen.¹⁸ Deze logica is stevig ingeburgerd. Wie ‘vergrijzing’ hoort, denkt aan drie dingen: de (on)houdbaarheid van het pensioenstelsel, de groeiende kosten van en vraag naar zorg, en de dreigende krapte op de arbeidsmarkt. De vragen die hier spelen zijn, hoewel onderwerp van veel debat, reëel. Zij worden door deze theoloog niet opgelost. Ik wil slechts wijzen op de verschuiving in het gebruik van ‘vergrijzing’: van de beschrijving van een demografisch proces naar een verwijzing naar naderbij komende, dreigende ondergang.¹⁹ Een dergelijke verschuiving in gebruik en betekenis is een tamelijk autonoom proces. Maar dat betekent niet dat het onproblematisch is, laat staan onweersproken moet blijven. Hoe meer ik er over nadenk, hoe meer ergernis het kwistige gebruik van de term ‘vergrijzing’ oproept. En belangrijker nog: het zit ouderen (de ‘grijzen’ in ‘vergrijzing’) soms ook niet lekker. Het thema kwam aan de orde in enkele groepsinterviews die ik heb gehouden met bewoners van een woonzorgcentrum. Een fragment daarvan is na te lezen in tekstbox 1.

¹⁷ Dergelijk taalgebruik wordt zowel gebruikt als bekritiseerd. Zie bijvoorbeeld: Geert Braam, ‘Ouderen de dupe van vergrijzingsspook’, in: *Trouw*, 3 juni 2010; Dick Knook, *Het Methusalem-mysterie. Vergrijzing: zegen of bedreiging?*, Amsterdam 2008, 12-15 e.a.

¹⁸ Hoe vergrijzing op de politieke agenda kwam en ongewone ‘veranderkracht’ bleek te bezitten, is scherp geanalyseerd in: M. van der Steen, *Een sterk verhaal. Een analyse van het discours over vergrijzing*, Den Haag 2009 (diss.).

¹⁹ Dat ligt voor een deel aan de term zelf. Het Engelse *ageing (aging)* is neutraler en duidelijk gespist op (biologische) veroudering. Dat is in het Nederlands ook weer een beperking van de term ‘veroudering’. Een echt alternatief lijkt er (nog) niet te zijn. De term ‘verzilvering’ biedt een associatief-positieve correctie op ‘vergrijzing’, maar heeft m.i. als nadeel dat de economische connotatie overheerst, als in ‘het *verzilveren* van het maatschappelijke en/of economische *potentieel* van de oudere generaties’.

Tekstbox 1. Interviewfragment 'vergrijzing'

O	Wat vindt u nou daarvan, van dat woord 'vergrijzing'?
M1	Ik vind het een beetje een vreemd woord, want jonge mensen zijn soms ook al grijs.
V	<i>(lacht)</i> Jij neemt het wel erg letterlijk!
M2	Mijn moeder is nooit anders dan grijs geweest. En zij was veertig toen ze stierf, dus.
M1	Ik vind dat woord, dat past bij mij niet.
O	Er zijn mensen die zeggen: het is 'verzilvering', dus: zilver, dat is wat...
V	<i>(zingt)</i> 'Zilveren draden tussen 't goud...'
M1	<i>(lacht)</i> Ja, ja. [...]
V	Ik denk dan ook weer... hoe je je geestelijk voelt. Ik bedoel van: meneer Willems, die is heel beperkt, maar zijn geest is nog jong, dus: waar praat je dan weer over?
M1	Precies.
O	Je kunt heel vitaal zijn.
V	Nou dat bedoel ik. Maar dat heb je ook al onder jonge mensen. Je hebt natuurlijk jonge mensen, die zijn zo passief als wat.
M1	Precies.
V	Die zou je een schop onder de... Ja?
M1	Ja, jaja.
M2	Zonde van de punt van je schoen...

Toelichting interviewfragment tekstbox 1:

M1 = Mevrouw Jansen, 76 jaar; M2 = Mevrouw De Vries, 86 jaar; H = Meneer Willems, 82 jaar; V= vrijwilliger, 74 jaar; O = onderzoeker, 29 jaar. Deze namen zijn fictief. Het groepsinterview (focusgroep) vond plaats in Gouda, een casusgemeente in het onderzoek 'Diaconaat en ouderen', op 23 augustus 2011.

5. Vergrijzing en de Protestantse Kerk in Nederland

In de kerk, in gemeenten en diaconieën hangt 'vergrijzing' met andere vragen samen dan in de samenleving. Het is zelfs de vraag of er wel hetzelfde mee wordt bedoeld. Die suggestie wordt vaak gewekt. Het beleidsplan (2009-2012) van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk stelt: 'Net als de totale Nederlandse samenleving ondervindt de kerk de ingrijpende gevolgen van de vergrijzing'.²⁰ Maar als dat zo is, zou de

²⁰ Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, *Beleidsplan dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland Periode 2009-2012*, april 2009, 16.

kerk eerst nu en de komende jaren te maken krijgen met een groot cohort van pensionerende *babyboomers*. In tegenstelling tot de zorgen die dit oproept voor overheid en bedrijfsleven is dat voor een organisatie als de kerk een opsteker, omdat deze generatie uitstekend betrokken kan worden in het vrijwilligerswerk (voor zover zij dat nog niet is).²¹ Het pensioenvraagstuk als gevolg van vergrijzing speelt ook in de kerk, waar een onevenwichtigheid ontstaat tussen premiebetalers (predikanten) en pensioenontvangers (emeriti). Maar dit is, zeker in vergelijking tot de sores van de grote pensioenfondsen, nog redelijk overzichtelijk.²² Er is echter meer aan de hand. Enkele cijfers:²³

Tabel 1: Ontwikkeling totaal ledental PKN 2005-2010 (absoluut)

Leden totaal	2010	2009	2008	2007	2006	2005
tot/met 19	335.969	350.202	364.750	380.462	398.365	427.192
20-39	424.422	447.091	470.532	495.612	522.109	568.841
40-64	777.940	796.318	813.810	829.444	843.798	870.623
65+	558.443	555.525	557.917	561.702	565.012	568.538
Totaal	2.096.774	2.149.136	2.207.009	2.267.220	2.329.284	2.435.194

Tabel 2: Leeftijdsverdeling totaal ledental PKN 2010 (relatief)

Denominatie	P	NH	G	EL	Ned. Bevolking
tot/met 19	13,9%	16,1%	20,5%	8,7%	23,7%
20-39	19,7%	20,4%	21,1%	16,2%	25,3%
40-64	36,8%	37,7%	35,9%	38,9%	35,7%
65 +	29,7%	25,8%	22,5%	36,1%	15,3%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

De leeftijdsopbouw van de leden van de Protestantse Kerk kan gevisualiseerd worden als een omgekeerde piramide. De urn voorbij. Ter vergelijking: de piek van de vergrijzing wordt in prognoses gesitueerd tussen 2040 en 2050, wanneer het percentage ouderen op het totaal van de bevolking is gegroeid van 15% (2010) tot 25%. Dat verwachte percentage van 25% is de oorzaak van alle uitingen van maatschappelijke, economische en politieke bezorgdheid die door de term ‘vergrijzing’ worden opgeroepen.

²¹ Zie onder meer: Paul Dekker, Joep de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5*, Den Haag (SCP) 2009, 73-75 e.a.

²² Stichting Pensioenfondsen voor de Predikanten in de Protestantse kerk in Nederland, *Jaarverslag 2010*, 17: ‘In 2013 zal naar verwachting het aantal gepensioneerde predikanten het aantal actieve predikanten overtreffen. [...] In 2020 is er voor iedere actieve predikant 1,4 gepensioneerde predikant.’

²³ *Statistische Jaarbrief 2010 van de Protestantse Kerk in Nederland*, 2010. Tabel 1 is een fragment van tabel 7: ‘Ontwikkeling ledental naar aard en denominatie, januari 2005 tot 2010’, 21. Tabel 2 is een fragment van tabel 6: ‘Leeftijdsverdeling van de leden naar aard van het lidmaatschap en denominatie (per 1 januari 2010)’, 20. De denominaties zijn het ‘type’ gemeente binnen de Protestantse Kerk: Protestant, Hervormd, Gereformeerd, Evangelisch-Luthers.

Voor de ‘populatie’ van de Protestantse Kerk is die 25% geen prognose maar uitgangspunt, zoals blijkt uit tabel 2. ‘Het aandeel 65-plussers stijgt in vijf jaar tijd van 24,3 naar 26,6%’.²⁴ De *Statistische Jaarbrief* concludeert dan ook: ‘De Protestantse Kerk is een vergrijsde kerk’.²⁵ Als *beschrijving* van de huidige en toekomstige leeftijdsopbouw van de kerk is het op zichzelf juist om van een ‘vergrijsde’ kerk te spreken, al zou ik bij voorkeur spreken van een ‘kerk met ouderen’, of zelfs – als het de situatie in een gemeente letterlijk weerspiegelt – van een ‘ouderenkerk’ of ‘seniorenkerk’. Als *verklaring* van de leeftijdsopbouw schiet een beroep op ‘vergrijzing’ echter tekort. Frits de Lange suggereert dat er sprake is van een ‘driedubbele vergrijzing’ in de kerk: naast een grotere groep ouderen die ouder worden (dubbele vergrijzing) is er de onkerkelijkheid die groter is onder jongeren dan onder ouderen.²⁶ Deze combinatie van onkerkelijkheid en ‘ontgroening’ beïnvloedt de leeftijdsverdeling binnen de kerk ingrijpend dan vergrijzing. Sterker nog, het staat er eigenlijk los van. De grote beweging van secularisatie en ontkerkelijking in de twintigste eeuw, die ik hier slechts kan aanstippen, in combinatie met bijvoorbeeld een voorkeur voor ‘lichtere’ vormen van verbondenheid van jongere generaties, verklaart de leeftijdsopbouw van de Protestantse Kerk afdoende.²⁷ Dit betekent op zijn minst dat er bij een beroep op ‘vergrijzing’ in het karakteriseren van de kerk meer nuance en zorgvuldigheid zou moeten worden betracht.

Dat is eens te meer urgent omdat het spreken over ‘vergrijzing’ in de kerk tamelijk hardnekkig is. En ook in de kerk geldt vergrijzing als een *story of decline*: het wordt verantwoordelijk gehouden voor een hele reeks problemen. De vrijwillige bijdrage (via Kerkbalans) loopt terug, omdat er grote verschillen zijn in het geefgedrag van verschillende generaties. Dit heeft gevolgen voor de formatieomvang van predikantsplaatsen of het voortbestaan van (wijk)gemeenten.²⁸ Ook meer in het algemeen staat

²⁴ *Statistische Jaarbrief 2010*, 9.

²⁵ *Statistische Jaarbrief 2010*, 8.

²⁶ Frits de Lange, ‘De ‘grijze kerk’ als uitdaging’, in: *Ouderlingenblad* nr. 987, november 2008, 16-19, 16.

²⁷ Zie onder meer: Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag (SCP) 2006, 94-97; T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen 2007; J. W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam 2004.

²⁸ Illustratief in dit verband is een rapportage van de Algemene Kerkenraad van de Protestantse Gemeente 's-Gravenhage (*Voorgenomen besluit herstructurering PGG*, 12 mei 2011, 2) waarin wordt geconstateerd dat ‘tweederde deel van de totale opbrengsten Kerkbalans wordt opgebracht door 70+, waarvan de helft door 80+’. En *dus*: bij ongewijzigd beleid [zal] ‘de PGG als geheel failliet gaan’. Hier wordt een heuglijke constatering, nl. die van ruimhartig

‘vergrijzing’ gelijk aan ‘bedreiging’, zowel van lokale gemeenten als van de bovenlokale organisatie van de Protestantse Kerk.²⁹ Het staat symbool voor een gebrek aan vitaliteit. In de (gewenste) ‘vitale’ of ‘missionaire’ gemeente overheerst een mix van generaties, met vooral veel gezinnen, kinderen en jongere volwassenen.³⁰ De moeizame opvolging van ambtsdragers en vrijwilligers wordt vaak in verband gebracht met ‘vergrijzing’ en tenslotte wordt vergrijzing genoemd als oorzaak van kerksluiting.³¹

Ook ten aanzien van deze vragen en zorgen, die bij nader inzien niet *samenvallen* maar natuurlijk wel (in meer of mindere mate) *samenhangen* met vergrijzing, moet nadrukkelijk gezegd worden dat zij reëel zijn en niet voor de schone schijn moeten worden ontkend of weggewuifd. Ik wil slechts aangeven dat de term ‘vergrijzing’ in dit verband vaak onterecht wordt gebezigd, juist in de kerk. In het kwistige gebruik van de term wordt over het hoofd gezien dat het gesignaleerde probleem andere oorzaken heeft, zoals ontgroening, secularisatie en ontkerkelijking, en nieuwe, ‘lichte’ vormen van *commitment*. Zaken die vooral iets zeggen over de jongere en midden generaties – en daarmee ontegenzeggelijk een uitdaging vormen voor de kerk van de toekomst. Maar deze onderliggende ontwikkelingen worden met een beroep op ‘vergrijzing’ eerder vertroebeld dan verhelderd. Als we daarbij optellen de gememoreerde negatieve associaties van ‘vergrijzing’ in het algemene discours, is het hoog tijd om het gebruik van de term te herzien. Ik onderschrijf wat de filosoof Paul Cobben reeds in 1992 stelde:

‘Vergrijzing kan nauwelijks als een neutrale term gebruikt worden. Zij blijft op iets anders, iets *negatiefs* duiden, namelijk op het gebrek aan vitaliteit, op het verlies van de jeugd. [...] Vergrijzing wordt als fenomeen onderkend in een cultuur [en ik lees: kerk, HdW] die de jeugd centraal stelt.’³²

geefgedrag van ouderen, impliciet verdrongen door een andere boodschap, nl. die van zuinig of afwezig geefgedrag van jongere generaties.

²⁹ In de bijlagen 5.2 en 5.3 (‘Confrontatiemix Kerk in Actie’ en ‘Confrontatiemix gemeenten’) bij het *Beleidsplan dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland, Periode 2009-2012*, april 2009, 68-70, maakt ‘vergrijzing’ deel uit van het gedeelte ‘bedreigingen’.

³⁰ Zo in het rapport *Groeien met de riemen die je hebt. Strategische keuzen voor de Dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland*, april 2006, 13-14.

³¹ Een genuanceerde analyse biedt Henk de Roest, ‘Kerksluiting in perspectief’, in: Harry Bisseling, Henk de Roest en Peet Valstar (red.), *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer 2011, 27-75, 34: ‘Er is [bij voorgenomen kerksluiting ‘door vergrijzing’, HdW] meer aan de hand dan met een aanduiding als ‘vergrijzing’ gedekt kan worden’.

³² P.G. Cobben, ‘Vergrijzing in het tijdperk van de eeuwige jeugd’, in: J. Boelhouwer, W.J.M. van Genugten, H. Keuzenkamp (red.), *Ontgroening en vergrijzing*, Tilburg 1992, 60-66.

Deel 2. Diaconaat in een ouderwordende kerk

1. Diaconaat in een ouderwordende kerk

Wanneer we nu de reflectie op het diaconale karakter van de kerk hernemen, zijn er meerdere niveaus aan te wijzen waarop de velden 'diaconaat' en 'ouderen' samenkomen. In de eerste plaats betreft dat de aandacht voor en erkenning van ouderen in de beschrijving van de kerk als zodanig. De huidige leeftijdsopbouw van de Protestantse Kerk in Nederland rechtvaardigt de typering van de kerk als een 'verouderde kerk' of als een 'kerk met (veel) ouderen'. Dit gegeven wordt in veel gevallen onvoldoende onder ogen gezien of komt uitsluitend als negatieve omstandigheid voor in kerkelijk beleid. De vraag of er in dat geval recht gedaan aan oudere gemeenteleden is diaconaal van aard. Kritische reflectie op (oneigenlijk) gebruik van de term vergrijzing, zoals in het voorgaande deel aan de orde is gekomen, maakt daarom een wezenlijk deel uit van het verstaan van de diaconale roeping in de huidige context. In de tweede plaats raken 'diaconaat' en 'ouderen' elkaar op het niveau van concrete kerkelijke activiteiten. Dat omvat de activiteiten die specifiek met het oog op ouderen worden georganiseerd als ook het gegeven dat ouderen zelf als vrijwilliger of ambtsdrager betrokken zijn bij de uitvoering van die activiteiten. In de derde plaats raken diaconaat en ouderen elkaar in het spreken en nadenken over ouderen in de samenleving als geheel. Een kritische analyse van het spreken en denken over 'vergrijzing' geeft ook daar aanleiding toe. Waaruit bestaat de feitelijke en mogelijke bijdrage van kerk en diaconie in dit opzicht? Diverse diaconieën zijn betrokken bij (of wensen dat te zijn, of worden geacht dat te zijn) gezamenlijke, lokale initiatieven ter bestrijding van bijvoorbeeld eenzaamheid onder ouderen of de ondersteuning van mantelzorgers. Participatie in diaconale platforms of bijvoorbeeld de lokale Wmo-(advies)raad kan in dit opzicht van betekenis zijn.

Ik richt mij in dit tweede deel van de diaconale lezing voornamelijk op het tweede niveau: de activiteiten van de diaconie van een lokale kerkelijke gemeente. De verhouding tussen 'pastoraat' en 'diaconaat' in de kerkelijke praktijk verdient in dit opzicht enige aandacht. Vervolgens ga ik in op een specifieke karakteristiek van het diaconaat, namelijk de gerichtheid op de marge. Ter afsluiting keer ik terug tot het spreken over 'diaconale roeping'.

2. Diaconale en pastorale activiteiten

In de kerkelijke praktijk blijkt de samenhang tussen ‘diaconaat’ en ‘ouderen’ uit het brede scala aan activiteiten die worden georganiseerd en uitgevoerd met ouderen als expliciete doelgroep. In diezelfde kerkelijke praktijk worden daarvoor afwisselend de noemers ‘diaconaat’ en ‘pastoraat’ gehanteerd. De afbakening tussen deze velden is niet zozeer theologisch van aard, noch van groot belang voor de doelgroep, maar vormt niettemin een uitgangspunt in de diaconale reflectie in dit onderzoek omdat het zich nu eenmaal voordoet – met alle gevolgen van dien voor de manier waarop activiteiten worden georganiseerd, gemotiveerd en soms ook gefinancierd. Geconstateerd kan worden dat in veel gemeenten het (mede) als een taak van de diaconie wordt gezien om de ‘zorg voor ouderen’ op zich te nemen. Illustratief is het palet aan activiteiten uit een beleidsplan van samenwerkende lokale protestantse diaconieën in tekstbox 2.³³

Tekstbox 2. Diaconale activiteiten en ouderen

Cluster Seniorendiaconaat en welzijn, Protestantse Diaconie Gouda

Attentie bij begin kerkelijke jaar	Seniorensoos
Kaart met Pasen	Kerstmiddag
Klusdienst	Hulp bij het invullen van formulieren
Autodienst voor kerkbezoek	(Faciliteren van) vakantieweken
Lectuurservice	Jaarlijks seniorenreisje
Kaart / bloemen / bezoek bij verjaardagen of ziekte	

Niet iedere diaconale activiteit gericht op ouderen is ingegeven door actuele maatschappelijke ontwikkelingen of ontsproten aan reflectie op de diaconale roeping van de kerkelijke gemeente. Het zijn vaak historisch gegroeide, vertrouwde activiteiten die door trouwe vrijwilligers worden voortgezet. Dat geldt ook voor activiteiten gericht op ouderen die vaak onder ‘pastoraat’ worden gerangschikt. Het onderzoek van Herman Noordegraaf in Groningen en Drenthe laat zien hoezeer deze pastorale activiteiten gericht op ouderen in het centrum van de kerkelijke bedrijvigheid staan: pastoraal huisbezoek, gesprekskringen en koffieochtenden voor ouderen, als uitingen van een sterk ontwikkeld onderling netwerk.³⁴ De aard van en motivatie voor deze activiteiten varieert van onderlinge ontmoeting en betrokkenheid, zinging

³³ *Beleidsplan 2009-2012 voor de Diaconie i.o. van de Protestantse Kerk te Gouda i.o. behorend tot de Protestantse Kerk in Nederland*, januari 2009, 11.

³⁴ H. Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen: een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht (Kerk in Actie) 2007, 45.

en geloofsverdieping tot recreatie en ontspanning. Daarnaast lijkt het bestaansrecht van veel activiteiten eenvoudigweg te liggen in het voortzetten van overgeleverde gewoonten: 'dit gebeurt hier al jaren'.

Excurs: kerkelijke activiteiten en eenzaamheidsbestrijding

De expliciet 'pastorale' activiteiten hebben op verschillende niveaus betekenis voor de participanten. Naast bijvoorbeeld de individuele en collectieve spirituele vorming en verdieping kennen de activiteiten ook een sociale component waardoor onder meer mogelijke gevoelens van eenzaamheid worden tegengegaan. In dat kader is een onderzoek uit 2006 naar de effectiviteit van (niet-kerkelijke) interventies ter bestrijding van eenzaamheid interessant. Er bleken slechts twee van de tien onderzochte activiteiten 'meetbaar effectief'. De onderzoekers stelden zich op het standpunt dat 'inzet en goede bedoelingen niet voldoende zijn om eenzaamheid aan te pakken'.³⁵ De twee *wINNERS* waren een 'internet-aan-huis-interventieproject voor ouderen die door chronische ziekte of handicap aan huis gebonden zijn', en een 'interventie gericht op het aanbieden van een tweetal groepsactiviteiten (koffietijd en gespreksgroepen) binnen een woonzorgcentrum'.³⁶ In deze laatstgenoemde groepsactiviteiten lag de nadruk op het bevorderen van onderlinge contacten tussen de bewoners. Deze ogenschijnlijk eenvoudige interventie vertoont overeenkomsten met gespreksgroepen zoals die in en vanuit veel kerken worden georganiseerd (ouderensoos, koffieochtend, gesprekskring) en het is daarom niet onmogelijk dat er ook overeenkomsten zijn in de effectiviteit van de activiteit in het tegengaan van eenzaamheid, uiteraard met inachtneming van de verschillen in context. Daarnaast blijkt overigens, meer in het algemeen, dat ouderen die redelijk tot intensief betrokken zijn bij een kerkelijke gemeente gemiddeld lager scoren op de zogenaamde De Jong - Gierveld schaal aan de hand waarvan (als negatief ervaren) eenzaamheid kan worden gemeten.³⁷

3. Het belang van de pastorale infrastructuur en bedenkingen daarbij

Het is belangrijk om de pastorale infrastructuur van kerkelijke gemeenten te honoreren, als diaconie, diaconaal werkers en diaconale beleidsmakers. In het bijzonder wordt immers het pastorale bezoekwerk door de doelgroep

³⁵ T. Fokkema en T. van Tilburg, *Aanpak van eenzaamheid: Helpt het? Een vergelijkend effect- en procesevaluatieonderzoek naar interventies ter voorkoming en vermindering van eenzaamheid onder ouderen*, Den Haag (NIDI) 2006, 63.

³⁶ *Aanpak van eenzaamheid*, vi.

³⁷ J. de Jong – Gierveld, 'Eenzaamheid en kerk', in: Eep Talstra e.a., *Ongekend. Over eenzaamheid*, Barneveld 2007, 44-53.

zeer gewaardeerd. Uit alle beschikbare behoefteonderzoeken, zoals recent nog in de Protestantse Gemeente in Meppel (een *pilot*-gemeente van het project ‘Grijs is meer dan een kleur’ van Kerk in Actie, ter ‘doordenking en vernieuwing van het ouderenbeleid’), blijkt dat de meeste (kerkelijk betrokken) ouderen tevreden zijn over het activiteitsaanbod van hun kerkelijke gemeente. Niettemin willen zij graag frequenter en vooral door de predikant zelf bezocht worden.³⁸ Een vergelijkbaar geluid klonk in de groepsgesprekken met ouderen in een woonzorgcentrum. Een fragment daarvan is opgenomen in Tekstbox 3.

Tekstbox 3. Interviewfragment ‘bezoek’

M2	En verder... zou ik wel wat meer bezoek willen van de kerk.
M1	Nou, dat is waar. Daar stem ik direct mee in.
H	Nou, dat is ook het punt. Een belangrijk punt, daar kwam ik ook mee.
M1	Ja.
O	Ja.
H	Dat is een heel, heel ernstig punt. Wat straks wel komt. Ik sluit me bij u aan.
M1	Ja, ja, nou ik ook.
M2	En dat missen we wel. Dat eh, dichte contact met mensen van de kerk. Er kwam één keer in de zoveel maanden kwam er eens een mevrouw, die komt helemaal nooit meer, van de kerk, die zie ik helemaal niet meer. Nou kan ik overal m’n praatje wel kwijt, want ik praat makkelijk en ik zit nog in een paar vergaderingen, maar dat is niet de klank die wij willen hebben, als we een gesprek voeren. En dat mis ik echt. [...]
H	Ja, ik wil hier even op ingaan, gewoon op wat u (M2) zegt, want dat kom ik ook tegen, die klacht, of die klacht, eh, ik krijg verschillende opmerkingen, die ik zeer triest vind, eh: waarom komt de dominee nooit bij ons langs. Ik zit ja-ren hier en de dominee komt nooit. [...]

Toelichting interviewfragment tekstbox 3:

M1= Mevrouw De Groot, 98 jaar; M2= Mevrouw Berg, 91 jaar; H= Meneer Vlaander, 83 jaar; O= onderzoeker, 29 jaar. De namen zijn fictief. Het

³⁸ Jenitha Smit en Simone Derks, *Onderzoeksrapport ‘Grijs is meer dan een kleur’*, Zwolle 2011 (=afstudeerscriptie Maatschappelijk werk en dienstverlening, Hogeschool Windesheim Zwolle), 46-55. Zie ook: K. van Hulst, M. Jager-Vreugdenhil, W. Malda-Douma, *Vitaler dan je denkt...! Een onderzoek naar de beleving, behoeften en mogelijkheden van gereformeerd (vrijgemaakte) senioren in de classis Groningen*, Zwolle 2009 (=onderzoek Centrum voor Samenlevingsvraagstukken), 43 e.v.

groepsinterview (focusgroep) vond plaats in Gouda, een casusgemeente in het onderzoek 'Diaconaat en ouderen', op 24 augustus 2011.

De pastorale infrastructuur van gemeenten is tevens van belang omdat het merendeel van de kerkelijke vrijwilligers, voornamelijk zogenaamde 'vitale ouderen', in dit netwerk actief is. Het vormt daarmee een 'vehikel voor activering': actieve ouderen worden door het bestaan van het netwerk gefaciliteerd om hun talenten in te zetten. Als onderdeel van gericht beleid gebeurt dit op een bescheiden schaal, zo bleek uit het onderzoek van Noordegraaf in Groningen en Drenthe. Tegelijkertijd is een reactie van een van de respondenten in dit onderzoek veelzeggend: in een gemeente die hoofdzakelijk uit ouderen bestaat, wordt als vanzelf ook het meeste werk door ouderen gedaan. Daar hoeft geen gericht beleid aan te pas te komen.³⁹

Ik benadruk de betekenis van de pastorale infrastructuur omdat onder diakenen, diaconale werkers, -consulenten en -beleidsmakers de neiging niet onbekend is om het surplus aan pastorale activiteiten binnen kerkelijke gemeenten juist vanuit een *diaconaal* perspectief kritisch tegemoet te treden. Onderlinge pastorale betrokkenheid is immers primair iets 'van binnen', van 'ons kent ons'; het interne netwerk functioneert niet of nauwelijks buiten de kerkelijke gemeente.⁴⁰ Een activiteit als de wekelijkse ouderensoos krijgt daardoor gemakkelijk het karakter van een min of meer besloten vriend(inn)enkring. In deze en dergelijke vormen van kritiek klinken meerdere diaconale aandachtspunten door. In de eerste plaats ten aanzien van het bezoekwerk zelf. De 'diaconale antenne' in de pastorale ontmoeting moet soms nog worden scherpgesteld.⁴¹ Die antenne vangt signalen op van sociaal-maatschappelijke noden zoals armoede, sociaal isolement en gevoelens van eenzaamheid. In de tweede plaats agenderen de diakenen hiermee de naar-binnen-gerichtheid van de kerkelijke gemeente. Waarom wordt het in de gemeente aanwezig, onderlinge (*binding*) sociaal kapitaal maar zo mondjesmaat beschikbaar gesteld aan ouderen in bijvoorbeeld de directe omgeving van de gemeente, in de wijk?⁴² In de derde plaats is er

³⁹ H. Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht (Kerk in Actie) 2007, 14.

⁴⁰ H. Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*, Utrecht (Kerk in Actie) 2007, 13.

⁴¹ Vgl. de workshop 'Op bezoek met een diaconale antenne' op de door de Protestantse Kerk in Nederland georganiseerde Landelijke Pastorale Dag (2 april 2011).

⁴² Vgl. Rein Brouwer, *Geloven in gemeenschap. Het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap*, Kampen 2009, m.n. 376-383, 377: 'Wanneer we naar de geloofsgemeenschap als geheel kijken dan zien we een gemeente die haar energie vooral

onder diaconale beleidsmakers veel aandacht voor de – als achterhaald beschouwde – beeldvorming ten aanzien van ouderen, zoals die (mede) spreekt uit bepaalde kerkelijke activiteiten. Het symbool voor deze ‘achterhaalde’ beeldvorming, en daarmee van een zekere ongelijktijdigheid tussen beleidsmakers en de praktijk van sommige kerkelijke gemeenten, is de waardering van het jaarlijkse fruitbakje voor ouderen. Het fruitbakje deed in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn intrede in diverse kerkelijke gemeenten als een vrolijke, ‘moderne’ uiting van onderlinge betrokkenheid. Gemeenteleden vanaf 70, 75 of 80 jaar oud krijgen op de jaarlijkse ‘oogstzondag’ (ter vervanging van, of kort na dankdag) een fruitbakje uitgereikt of thuisbezorgd. Een goedbedoelde, zij het ongevroegde, attentie. Het gemeentelid ontdekt dat hij of zij vanaf het moment van ontvangen deel uitmaakt van een specifieke doelgroep. Uit het gebruik rijst een beeld op van de ontvangende oudere, die verondersteld wordt een fruitbakje wel te waarderen en het bovendien goed te kunnen gebruiken (wegens veronderstelde ziekte of algehele lichamelijke kwetsbaarheid). Diaconale beleidsmakers hekelen deze eendimensionale benadering van ouderen, omdat de variatie onder ouderen in gezondheid, voorkeuren en levensstijl niet wordt gehonoreerd. Hoe lang is dit fruit nog houdbaar? Of waarom niet ook een fruitbakje speciaal voor kinderen, of studenten? In de omschrijving van het reeds genoemde project ‘Grijs is meer dan een kleur’ van Kerk in Actie wordt vooral de variatie onder ouderen benadrukt:

‘Ouderen kunnen kwetsbaar zijn. De overheid wil dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. Maar door verlies van partner en familie lopen zij het risico om in een sociaal isolement te raken. Tegelijkertijd is er een grote groep vitale ouderen aan het ontstaan, die niet zit te wachten op een bloemetje tijdens de verjaardag of een geschenk rond de kerst. Zij stellen liever hun levenservaring en levenswijsheid ten dienste van kerk en samenleving’.⁴³

De reflectie op diaconaat en ouderen (in de sfeer van visie, beleid en ondersteuning) zoals dat in de praktijk plaatsvindt, verhoudt zich kritisch tot de praktijk van het ouderenwerk in veel kerkelijke gemeenten. In die praktijk blijft *pastoraat* de belangrijkste aanduiding voor kerkelijke aandacht voor ouderen. Deze pastorale kerkelijke aandacht is bijna uitsluitend gericht op de eigen oudere gemeenteleden. Dit biedt vervolgens

aanwendt om de onderlinge relaties in stand te houden. Binnen de gemeente zijn er echter individuen en groepen die proberen de hand te reiken (*outreach*) aan de wijk’.

⁴³ Projectomschrijving ‘Grijs is meer dan een kleur’, op: www.kerkinactie.nl/Kerk-en-gemeenten/Diaconaat/Zorg-in-Nederland/Ouderen--i13117, bezocht op 26 oktober 2011.

de mogelijkheid om tot een werkverhouding tussen ‘pastoraat’ en ‘diaconaat’ te komen. De noemer pastoraat is naar mijn inschatting geschikt om de *inhoud* van de meeste activiteiten voor en door ouderen te typeren. In het brede veld van pastorale zorg, zowel in kerkelijke gemeenten als binnen de geestelijke verzorging in zorginstellingen, bestaan tal van zinvolle activiteiten voor mensen in de oudere levensfasen. Dit varieert van het maken van een levensboek of een *life review* tot specifieke aandacht voor mensen met dementie.⁴⁴ Pastoraat is vervolgens ook een adequate beschrijving van de aandacht voor ouderen *binnen* de kerkelijke gemeenten. Daartoe behoren, zij nogmaals nadrukkelijk gezegd, ook oudere gemeenteleden die in een woonzorgcentrum wonen. Ouderen die een sterke band hebben met een bepaalde kerkelijke gemeente kunnen zich ‘vergeten’ voelen, zoals het geval lijkt te zijn in het interviewfragment in tekstbox 3. Vormen van kerkelijke betrokkenheid bij deze laatstgenoemde ouderen interfereren soms met werkerrein van instellingpastores en geestelijk verzorgers. Zorgvuldigheid en samenwerking is daarom geboden. Wat de werkverhouding tussen pastoraat en diaconaat betreft, lijkt het zinvol om in deze richting te denken: waar pastoraat primair betrekking heeft op de *inhoud* van *binnenkerkelijk* ouderenwerk, heeft diaconaat primair betrekking op de *blikrichting* van het ouderenwerk en op het grensverkeer tussen ‘binnen’ of ‘buiten’.

4. De diaconale blikrichting: diaconaat en marge

Diakenen worden vaak ‘doeners’ genoemd, of de ‘handen van de gemeente’. Het zijn evenzeer de ‘ogen en oren’; zij zien en horen wat er speelt. Of het ‘hart en het hoofd’: zij zijn bewogen met mensen en denken na over wat er plaatsvindt op de knelpunten in kerk en samenleving. De kerkelijke gemeente en de gemeenteleden zelf werden in de twintigste eeuw het subject van het diaconaat. De diaken stimuleert en informeert daartoe, als een ‘componist der gemeenschap’⁴⁵. Dat was althans de inzet van theologen en beleidsmakers, in het bijzonder sinds de Hervormde Kerkorde van 1951. Ordinantie 15-1-1 stelde: ‘De gemeente, in al haar leden geroepen tot de dienst der barmhartigheid, beantwoordt, onder de leiding of door de arbeid van de diakenen, aan deze roeping in het diaconaat.’ Of de praktijk van kerk

⁴⁴ Zie onder meer: Thijs Tromp, *Het verleden als uitdaging. Een onderzoek naar de effecten van life review op de constructie van zin in levensverhalen van ouderen*, Zoetermeer 2011 (diss.); Rieke Mes, *Hoe kom ik thuis? Geestelijke verzorging voor mensen met dementie: een zielzorgconcept*, Zoetermeer 2011 (diss.); Kevin Kirland e.a., *‘k Zou zo graag een ketting rijgen. Levensthema’s voor kringgesprekken met ouderen*, Zoetermeer 2007.

⁴⁵ F. H. von Meyenfeldt, *De diaken als componist der gemeenschap*, Den Haag 1955, 49: ‘Daarom hebben [diakenen] de roeping om gemeenteleden aan te sporen tot onderlinge hulp en steun. De diaconie behoeft niet alles zelf te doen.’

en gemeenten deze gewenste situatie weerspiegelt, is met regelmaat, en dikwijls met recht, betwijfeld.⁴⁶ De verschuiving leidde evenwel tot bezinning op de taakomschrijving van de diaken. Daarin kreeg onder meer de herontdekte verbondenheid van het diaconaat en de diaken met de liturgie een plaats, in het bijzonder ten aanzien van het avondmaal, het kyriegebed en de voorbeden.⁴⁷ Hoewel deze liturgische bijdrage van het diaconaat zich bij uitstek binnen de muren van de kerk manifesteert, komt hierin een wezenlijke eigenschap van de diaconale blikrichting naar voren. Die is gericht op de *marge*.⁴⁸ Het betreft de marge die op meerdere fronten kan worden waargenomen: de marge tussen 'binnen' en 'buiten', waardoor de kerkdeur bij zowel kerkelijke activiteiten als bij de zondagse kerkdienst geopend moet blijven; de marge van de samenleving, bij mensen die moeilijk of niet meekomen of bijvoorbeeld tussen sociale voorzieningen en maatschappelijke vangnetten doorglippen (vgl. het veelgebruikte diaconale parool 'helpen waar geen helper is'); maar evenzeer de marges binnen kerk en gemeenten zelf, die ontstaan wanneer mensen of groepen van mensen niet tot hun recht komen, impliciet worden gediscrimineerd of onbedoeld worden buitengesloten. De diaconale antenne gaat trillen wanneer mechanismen als het zoeken van een zondebok of de neiging tot *blaming the victim* de kop op steken. Nu zal dit ten aanzien van ouderen als zodanig en expliciet niet veel voorkomen (ik laat in dit bestek de toenemende aandacht voor ouderen mishandeling, op velerlei wijze, buiten beschouwing). Maar in het taalgebruik en in kerkelijke beleidsstukken, bijvoorbeeld rond reorganisaties of kerksluitingen, is de kans op het gebruik van 'gewelddadige taal' niet denkbeeldig. Onzorgvuldig gebruik van de term 'vergrijzing' is daar een voorbeeld van. Het kan (onbedoeld) tot ervaringen van ongewenstheid leiden of als zodanig worden uitgelegd.⁴⁹

⁴⁶ Vgl. Henk de Roest, 'Ko-initiëren, ko-wahrnehmen und strukturell 'dazwischen' sein. Was muss sich in der Kirche ändern, damit Gemeinden diakonisch(er) werden?', 2008 (=lezing Heidelberg, Duitsland), 2: 'Die diakonische Gemeinde bleibt noch immer ein Programm, ein kritisches Prinzip, ein theologisches Postulat oder eine Vision, auch wenn man berücksichtigt, dass sich Gemeinde auch außerhalb der Ortsgemeinde bilden kann.'

⁴⁷ Zie onder meer: J.J. Brinkman en H. Zonneberg, *Diaconaat en kerkdienst. Een handleiding voor de praktijk*, Leusden / Driebergen 1986; J. Kroeze, *De diaken in de liturgie*, Zoetermeer 1993. Nieuw is de verbinding tussen diaconaat en liturgie echter niet, ook niet in de protestantse traditie, vgl. H. Noordegraaf, *De diaconale C-factor. De betekenis van Calvin voor het diaconaat*, Groningen 2009 (=Tweede diaconale lezing, Stichting Rotterdam), 13-15.

⁴⁸ Ook dit ontspringt aan diaconale reflectie in de praktijk, bijvoorbeeld: *Meerjarenplan Diaconie Protestantse Gemeente 's-Gravenhage 2010-2015*, 1-2: 'Diaconaat is een dienst van de christelijke gemeente aan de samenleving: gericht op mensen in de marge'.

⁴⁹ Vgl. de krantenkop 'Ouderen waren kerk trouw: nu krijgen ze geen aandacht', in: *Nederlands Dagblad*, 2 juni 2010, n.a.v. de publicatie van het rapport *Ouderen in beeld* van de Protestantse Gemeente Utrecht.

De diaconale gerichtheid op de marge kan worden gekwalificeerd als een ‘fundamenteel principe’ of ‘fundamenteel perspectief’, op basis waarvan diaconale handelingscriteria kunnen worden geformuleerd.⁵⁰ Daarin klinken echo’s door van Bijbelse passages als Matteüs 25: 31-45, in de receptiegeschiedenis iconisch geworden voor het diaconaat als de ‘werken van barmhartigheid’. Het perspectief van de marge wordt concreet wanneer –over de volle breedte van kerkelijke activiteiten– er aandacht is voor bijvoorbeeld vormen van (stille) armoede, wanneer signalen van isolement en eenzaamheid worden herkend, en wanneer de gemeente bereid en in staat is om vervolgens adequaat te handelen. Gerichtheid op de marge is ook van belang voor de beleidsmatige reflectie op de bestaande activiteiten en uit zich in gevoeligheid voor negatieve beeldvorming. Ten aanzien van ouderen betekent dit dat er aandacht is voor de rafelranden van het ideaal van *successful ageing*, zoals naar voren komt in het ‘zwitserlevengevoel’ van de kapitaalkrachtige, ongebonden, gezonde en levenslustige oudere.⁵¹ Diaconale beleidsmakers nemen hierin momenteel het voortouw. In voorkomende gevallen lopen zij vooruit op de praktijk van diaconieën en gemeenten. En dat is goed. Beleid doet er toe, ook wanneer het *nog maar* de wens betreft en niet de werkelijkheid. Zorgvuldige reflectie verhoogt de kans op een verbeterde praktijk, zoals die praktijken op hun beurt de beleidsmatige reflectie beïnvloeden. In deze wisselwerking behoort het tot de diaconale roeping van de kerk en gemeenten om de reflectie op het veranderende, verouderde karakter van veel gemeenten te initiëren, ter hand te nemen of daar in ieder geval aan bij te dragen. En dat gebeurt als gezegd ook: binnen Kerk in Actie, in gelieerde tijdschriften en platforms, maar ook binnen lokale diaconieën.⁵² Een vrucht van bezinning en beleid is de toenemende aandacht voor de diversiteit onder ouderen. Momenteel wordt gewerkt aan materiaal om de inspraak van ouderen in kerkelijk beleid te

⁵⁰ H. Noordegraaf, ‘Fundamentele principes’, in: H. Crijns, W. Elhorst e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 254-257.

⁵¹ Frits de Lange, *De armoede van het zwitserlevengevoel. Pleidooi voor beter ouder worden*, Zoetermeer 2008.

⁵² Een voorbeeld van zinvolle beïnvloeding van de kerkelijke praktijk door reflectie en beleid spreekt uit het volgende voorbeeld. In 2004 schreef Gerard Hazenkamp, oud-bondsvoorzitter van de PCOB, het artikel ‘Grijs is meer dan een kleur’ in het (inmiddels opgeheven) tijdschrift *Toer. Impulsen voor inspirerend kerk-zijn*, 2004/5, 4-5. Mede naar aanleiding hiervan werd in 2005 door het (inmiddels opgeheven) regionaal dienstencentrum Gelderland een ‘Impulsdag ouderen en kerk’ georganiseerd. Tevens gaf het artikel, tezamen met het onderzoek van Noordegraaf in Groningen en Drenthe (voetnoot 1) een impuls aan het (inmiddels beëindigde, maar opgevolgde) gelijklopende project van Kerk in Actie ‘Grijs is meer dan een kleur’, 2009-2011, waarin in een aantal *pilot*-gemeenten ‘vernieuwend ouderenbeleid’ wordt ontwikkeld.

bevorderen.⁵³ Ook wanneer bijvoorbeeld het fruitbakje gehandhaafd blijft, schuift de leeftijdsgrens op, zodat de kans op ontstemde of zelfs beledigde vitale ouderen verkleind wordt. De kerstattentie verandert van een kaart voor ouderen naar een setje kaarten om door de ouderen zelf verstuurd te worden.⁵⁴

5. Diaconaat, marge en theologie

Vertrouwdheid met de marge geldt ook nog op een andere manier voor het diaconaat. In voorkomende gevallen verkeert het diaconaat en de diaconie zelf in de marge van de kerk, zowel in lokaal, landelijk als theologisch opzicht. Met name diaconaal werk met een uitgesproken maatschappelijke spits wordt geregeld bekritiseerd.⁵⁵ Is het geen verdubbeling van (regulier) sociaal werk? Toont het niet de heimelijke hunkering naar politieke of maatschappelijke waardering? Hoort het wel tot de *core-business* van de gemeente van Christus?⁵⁶ Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de plaats van de diaconiewetenschap binnen het theologische curriculum. Binnen de predikantsopleiding van de Protestantse Theologische Universiteit neemt het diaconaat een zeer bescheiden plaats in. Dit komt vooral omdat het diaconaat vanouds niet tot het takenpakket van de predikant wordt gerekend, maar daarnaast mag geconcludeerd worden dat het niet tot de prioriteiten van hedendaagse theologiebeoefening wordt gerekend. Bijgevolg is er tot op heden slechts op zeer beperkte schaal diaconaal-theologisch onderzoek verricht. Er is, met een Duits woord, een ernstige *Diakonievergessenheit* waar te nemen over de breedte van de theologische encyclopedie.⁵⁷ Nu is dat behalve een klacht ook een aansporing. Er is nu immers, op het protestantse erf, een bijzondere leerstoel diaconiewetenschap. Er is werk aan de winkel. Geregeld klinkt de verzuchting dat er dringend behoefte is aan een ‘theologie van het diaconaat’, mede om genoemde kritiek adequater te kunnen beantwoorden. Anton Houtepen schreef in het (eerste) *Handboek diaconiewetenschap*: ‘[...] het ontbreekt ons aan een *fundamentele gezamenlijke theologie van het diaconaat*, die er niet op uit is de diversiteit

⁵³ In samenwerking met de projectgroep ‘Grijs is meer dan een kleur’ van Kerk in Actie ontwikkel ik een eenvoudige enquête, op basis van het in voetnoot 38 genoemde onderzoek in Meppel.

⁵⁴ Beide voorbeelden ontleen ik aan casusonderzoek bij de diaconie van de Protestantse gemeente i.w. te Gouda.

⁵⁵ Onder meer: Gerard Dekker, *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving*, Zoetermeer 2010; James Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*, Zoetermeer 2010.

⁵⁶ Voor een kritische bespreking van deze vraag, zie: Hans de Waal, ‘Geen kerk zonder diaconaat’, in: *Woord & Dienst* 59(2010)10, 21 mei 2010, 18-19.

⁵⁷ Zo H. Noordegraaf, ‘Barmhartigheid en gerechtigheid’, in: *Ophief* 11(2004)3, 34-36, 36.

aan vormen en taakopvattingen te doen verdwijnen, maar een fundering kan bieden en een houvast, zowel voor de *motivatie* van degenen die deze taken vervullen als voor de *beleidskeuzen* die de kerken zouden moeten maken met het oog op de opleiding en een gezonde beroepsuitoefening'.⁵⁸ Hoewel het de vraag is of een dergelijke 'omvattende' diaconale theologie gewenst of zelfs mogelijk is, is de verzuchting wel terecht. In toenemende mate zal toekomstig diaconaal werk expliciet moeten kunnen worden gemotiveerd en in verbinding worden gebracht met het geloof van de gemeente, ook – of juist – in een kerk met minder mensen en minder middelen. Daarin moet worden gemotiveerd dat het diaconaat, als karaktertrek van kerk-zijn (of *nota ecclesiae*), juist uiting is van de 'binnenkant' van het geloof. En dat het diaconaat bovendien zelf toegang biedt tot deze 'binnenkant', zoals die zich aandient in de marge, in de liturgie, in de ontmoeting met mensen, in dienstbetoon, betrokkenheid en belangenbehartiging.⁵⁹

In het onderzoek 'Diaconaat en ouderen' probeer ik een bijdrage te leveren aan de theologische verdieping van het diaconaat door met name de verbinding tussen diaconaat als roeping en het geloof van de gemeente te expliciteren, als een vorm van diaconale ecclesiologie. Daarin wordt vervolgens wordt de stap gemaakt om de huidige gestalte van de kerk gelovig te beamen, waarbij de wisselwerking met de hedendaagse Nederlandse context expliciet wordt gezocht.⁶⁰ In die context speelt het proces van vergrijzing een meer dan toevallige rol van betekenis. In de huidige gestalte van de kerk nemen ouderen een voorname plaats in, numeriek, maar vooral als dragers en doelgroep van kerkelijke activiteiten. Het is *deze* kerk, met *deze* mensen, die als gemeente van Christus zowel leeft van haar roeping als is geroepen tot diaconaat.

⁵⁸ Anton Houtepen (1940-2010), 'Diakonia opnieuw geïnterpreteerd', in: H. Crijns, W. Elhorst e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 366-379, 367.

⁵⁹ Een belangrijke impuls in dit opzicht is gegeven door Jurjen Beumer, o.m. in: *Pleisterplaatsen. De spiritualiteit van de diaconale gemeente en parochie*, Baarn 1994 en *Reikhalzend. Spiritualiteit uit het hart van de stad*, Baarn 1999. Tevens: Christiaan Hogenhuis e.a. (red.), *Spiritualiteit als bondgenoot. De verbinding tussen geestkracht en daadkracht*, Kampen 1998.

⁶⁰ L.J. Koffeman onderscheidt in *Het goed recht van de kerk*, Kampen 2009, 49-59, in navolging van H. Dombos, vier 'gestalten van kerk' die ieder een eigen perspectief inbrengen en kritisch op elkaar inwerken: lokale kerk, universele kerk, particuliere kerk en orde. De gestalte van *particuliere kerk*, zoals de Protestantse Kerk in Nederland, benadrukt de verbondenheid tot de omringende cultuur en 'neemt verantwoording voor de samenleving', met wie zij belangrijke kenmerken deelt. Dit model is behulpzaam in het doordenken van de betekenis van veranderingen in context, zoals vergrijzing.

6. Diaconaat als roeping

Het naar voren halen van de notie ‘roeping’ in het denken over diaconaat is primair ingegeven door de wens te theologiseren in aansluiting op de kerkelijke praktijk. Daar wordt in beleidsdocumenten ingezet bij de roeping van de gemeente, dikwijls expliciet in het spoor van de Kerkorde van de Protestantse Kerk. De roeping van de gemeente gaat vooraf aan concrete activiteiten: activiteiten zijn een ‘antwoord’ op of een ‘vervulling’ van de roeping. Artikel X-2 van de Kerkorde stelt: ‘De gemeente vervult haar diaconale roeping in de kerk en in de wereld door in de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid te delen wat haar aan gaven geschonken is, te helpen waar geen helper is en te getuigen van de gerechtigheid van God waar onrecht geschiedt.’

In *roeping* vinden we een theologisch begrip met een groot semantisch potentieel.⁶¹ Het herbergt een rijke traditie en receptiegeschiedenis en kan opnieuw tot betekenis komen in een nieuwe context. In zeer beknopt bestek kan de volgende ontwikkeling worden gesignaleerd. Lange tijd was roeping voorbehouden aan de geestelijkheid (priesters en bisschoppen, monniken en nonnen). Na de Reformatie wordt in het spoor van Luther en Calvijn, zoals later geanalyseerd door Max Weber en anderen, de ontwikkeling in gang gezet naar een meer algemeen toegankelijke, ‘binnenwereldlijk’ begrip van roeping, als *beroep*, tot het dagelijks werk. Die hoge opvatting van het dagelijkse werk, ook in een gesecculariseerde vorm, is op zijn beurt goeddeels weer verdwenen.⁶² Daarmee ontstaat echter mogelijkwerwijs ruimte om roeping (weer) in engere zin te betrekken in het denken over kerk en gemeente. Roeping en geroepen zijn is in het Bijbelse taalveld zowel ‘genade’ (belofte, en ook: bekering, bij Paulus, 1 Kor. 7,20; vgl. ook Gal. 5, 13: geroepen tot vrijheid, en *daarom* tot dienst) als ‘appèl’ (aansporing, oproep). Roeping sluit met dit tweevoudige karakter aan bij Bijbelse en theologische grondwoorden als barmhartigheid en gerechtigheid, vergeving, vrede en liefde. Het ‘geschiedt’ aan mensen en aan de gemeente in de ontmoeting met God, opdat zij het ‘doorgeven’ aan elkaar en anderen. In de christelijke (reformatorische) traditie is ten aanzien van roeping, in het

⁶¹ Onder meer: Anneke Ravestein, *De Roepende. Een theologisch onderzoek naar het appèl-karakter van de relatie God, de ander en ik*, Zoetermeer 1999; G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende. Pneumatheologie*, Kampen 2000, m.n. 561-582; Edward P. Hahnenberg, *Awakening vocation. A theology of Christian call*, Collegeville (MN, USA) 2010. Een eerdere verkenning van ‘roeping’ voor de gemeente en het diaconaat werd gegeven door P.J. Roscam Abbing in: *Komen als geroepen. Over de gemeente die haar roeping vervult, en over de kerkeraad die haar daarbij helpt*, Den Haag 1978.

⁶² Vgl. Gerard Dekker, *Van roeping naar baan. Arbeid in godsdienstig perspectief*, Baarn 1996; G.G. de Kruijf, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*, Zoetermeer 2008, 39-52.

bijzonder tot het ambt, nog een andere tweevoudigheid geformuleerd. Deze wordt wel aangeduid met het onderscheid tussen *vocatio interna* en *vocatio externa*. De gedachte hier is dat een ambtsdrager ('intern') door God geroepen wordt ('zich geroepen weet') en dat deze roeping vervolgens ('extern') wordt bevestigd, onderstreept of aangevuld door de beroeping door de gemeente.⁶³ Die volgorde kan ook omgekeerd zijn: door een beroep van een gemeente wordt de interne roeping 'geactiveerd' of 'aangewakkerd'.⁶⁴ De hier nu genoemde dubbele gelaagdheid van roeping acht ik vruchtbaar en, met enige uitleg en aanpassingen, van toepassing op het diaconaat in relatie tot het geloof van de gemeente. De 'binnenkant' van het diaconaat krijgt hierin een plaats alsmede het belang van de context van de bredere samenleving waarbinnen de kerk bestaat en handelt. Ontwikkelingen in de context kunnen de vindplaats zijn van *vocatio diaconalis externa*. Vormen van diaconale maatschappelijke betrokkenheid die hieruit voortvloeien, staan theologisch op gelijke voet met onderling diaconaat in de gemeente. In dit model kan de aanzet tot verwondering, zoals die na kritische weging werd gehoord in het voorbeeld van De Grey in Deel 1 van deze lezing, een plaats krijgen. In de onderstaande matrix wordt de dubbele gelaagdheid van diaconaat als roeping zichtbaar:

Matrix: wat is diaconale roeping?

	Roeping is genade	Roeping is appèl
Interne roeping <i>Kerk en gemeente</i>	Ontmoeting met God Ik ben bevrijd... Ik word gediend...	Wederzijds / onderling dienstbetoon om te bevrijden om te dienen
Externe roeping <i>Samenleving: mensen en ontwikkelingen</i>	Ontmoeting met de ander / de Ander Ik word opgemerkt... Ik word veranderd... ↑ <i>Dimensie van contemplatie en spiritualiteit</i>	Maatschappelijke betrokkenheid om op te merken om te veranderen ↑ <i>Dimensie van actie en betrokkenheid</i>

⁶³ L.J. Koffeman, *Het goed recht van de kerk*, Kampen 2009, 143-149.

⁶⁴ Dit is evenwel een schematische en abstracte weergave van een theologisch model. Recent onderzoek van laat zien in welke beperkte mate en hoe verschillend proponenten en predikanten zelf over 'roeping' spreken. Joh. van Holten, *Rol en roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rolopvatting van aanstaande, beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingbegrip*, Zoetermeer 2009 (diss.).

7. Tot besluit.

Een complex geheel van factoren, deels vanuit de samenleving en deels vanuit de kerk, heeft geleid tot de huidige leeftijdsopbouw van de Protestantse Kerk in Nederland. Het ouder worden van steeds meer oudere mensen maakt deel uit van de Nederlandse context en die zal zich voor wat betreft de kerk niet (meer) wijzigen. Het gebruik van het begrip ‘vergrijzing’ moet in dit opzicht met voorzichtigheid en nuance gepaard gaan. De grote betrokkenheid van oudere generaties bij de kerk verdient het niet uitsluitend beantwoord te worden met het najagen van een gedroomde kerk vol jongeren – die overigens altijd welkom blijven – vanuit de eenzijdige veronderstelling dat de kerk door ‘vergrijzing’ ten onder zou gaan. Zo ver is het immers nog niet. De vele, verschillende, vitale én minder vitale ouderen zijn van grote betekenis voor de toekomstige levensloop van *deze* kerk met *deze* mensen.

Het diaconaat, begrepen als roeping van de gemeente van Christus, heeft door de (meervoudige) vertrouwdheid met de marge het in zich om de kerk als geheel te begeleiden in deze periode van ‘overgang’. Het diaconale perspectief levert een bijdrage aan de bezinning op het denken en spreken over ouder worden en dat kan van groot belang zijn in bijvoorbeeld processen van reorganisatie en kerksluiting, maar ook in het continueren of vernieuwen van (diaconale) activiteiten met het oog op ouderen. Daarin moet bijvoorbeeld, meer dan nu het geval is, zorgvuldiger onderscheid gemaakt worden tussen de mensen waar het om gaat. De eenduidige doelgroep ‘ouderen’ bestaat niet. Daarnaast blijkt het tegoed van een diaconaal perspectief uit de blijvende onvrede over het geringe aantal vertakkingen van het interne netwerk van kerkelijke gemeenten naar (oudere) mensen in de (directe) omgeving. Om hier serieus werk van te gaan maken is het zaak om de nieuwe gestalte van deze kerk, met het oog op de mensen in haar midden en in haar omgeving, te beamen. Ik denk daarom dat het tijd is voor een nieuwe alinea op de website van de Protestantse Kerk in Nederland, waarin staat:

‘De Protestantse Kerk in Nederland is een kerk met veel leden, waaronder veel, zeer verschillende en steeds ouder wordende, oudere mensen. Zo staat zij midden in een samenleving met veel oudere mensen. En daar is de kerk dankbaar voor.’

===

Reacties op de diaconale lezing. Enkele voorbeelden van intergenerationele samenwerking

Na afloop van de diaconale lezing werden de aanwezigen in gelegenheid gesteld te reageren. In een eerste ronde van vragen en opmerkingen wordt ingegaan op de voors en tegens van zowel gebruik als vermijden van de term 'vergrijzing'. De kerk moet zich natuurlijk hoeden voor struisvogel-politiek. Tegelijk is er instemming met het pleidooi voor een benadering waarin het tegoe van ouderen nadrukkelijker wordt erkend. Komende generaties (vitale) ouderen zullen op een andere, gevarieerde manier moet worden benaderd. Daarin moet aansluiting worden gezocht bij de kwaliteit, ervaring, expertise en ook het geloof van ouderen. Vervolgens blijkt voor veel aanwezigen *intergenerationaliteit* een belangrijk motief te zijn in kerkelijk en maatschappelijk ouderenwerk. Zowel jongere als oudere generaties profiteren beide van onderling contact waarin uitwisseling en wederzijdse betrokkenheid zich kan manifesteren.

Dhr. *Maarten de Vries* (diaconie Protestantse gemeente Leusden, oud-directeur Wilde Ganzen) noemt als voorbeeld een nieuwe aanpak van actie Kerkbalans. Na onderzoek naar de verwachtingen van kerkleden worden de mensen op hun betrokkenheid aangesproken. Ouderen worden gestimuleerd om hun materieel én geestelijk tegoe door te geven aan volgende generaties. Als er goed wordt nagedacht is er veel mogelijk. Twee andere voorbeelden: in een verzorgingshuis worden een dagactiviteit voor ouderen en een kindercrèche deels gecombineerd, tot tevredenheid de betrokkenen. In een werkplaats voor (oudere) vrijwilligers wordt samengewerkt met jongeren die een re-integratietraject doorlopen. Al 25 jaar worden hier met relatief weinig uitval goede resultaten geboekt.

Dhr. *Fred Brinkman* (diaconie Evangelisch-Lutherse gemeente, Amsterdam) noemt als voorbeeld de verbouwing van een verzorgingshuis tot appartementen voor zelfstandige, vitale senioren. De bewoners worden uitgedaagd tot participatie aan nieuwe activiteiten. Een deel van de huurinkomsten worden door de Ev.-Luth. diaconie aangewend voor andere projecten waar intergenerationaliteit en 'nieuw ouder worden' een rol speelt.

Dhr. *Johan van der Veer* (Timon, organisatie voor jeugdzorg) heeft ervaring met het opzetten van (woon)projecten voor tienermoeders. Hier en in 'diaconale woongemeenschappen' worden ouderen gekoppeld aan jongeren. De levenservaring van ouderen (opa's en oma's) heeft een positieve uitwerking op de doelgroep en op jonger begeleidend personeel. Jongeren en ouderen moeten met elkaar in contact komen om te ontdekken dat ze niet zoveel van elkaar verschillen. In de kerk kan dit bijvoorbeeld door vormen van mentoraat.